

Vidljivost LGBTIQ tematike u hrvatskim srednjoškolskim udžbenicima

Elijaš, Antonio

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:677543>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za pedagogiju

Vidljivost LGBTIQ tematike u hrvatskim srednjoškolskim udžbenicima

Diplomski rad

Antonio Elijaš

Mentorica: dr. sc. Barbara Kušević, doc.

Zagreb, 2022.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1 Motivacija za odabir teme i terminološka polazišta rada.....	1
1.2. Položaj LGBTIQ populacije u Republici Hrvatskoj.....	3
1.3. Važnost inkluzivnoga kurikulumu za sigurnost LGBTIQ učenika	10
1.4. Vidljivost LGBTIQ tematike u udžbenicima – prijašnja istraživanja	12
2. Metodologija.....	18
2.1. Određenje cilja istraživanja	18
2.2. Uzorak	19
2.3. Postupci i instrumenti istraživanja	20
3. Rezultati i rasprava	24
3.1. Kvantitativna analiza udžbenika.....	24
3.2. Kvalitativna analiza udžbenika.....	25
3.2.1. Poticanje straha od seksualnosti kod mladih	25
3.2.2. Seksualna sloboda	28
3.2.3. Prava istospolnih parova i obitelji	30
3.2.4. Spol, rod i seksualna orijentacija kao bitne odrednice identiteta	33
3.2.5. Osvještavanje predrasuda i diskriminacije prema LGBTIQ zajednici	35
3.2.6. Učvršćivanje/borba protiv rodno stereotipnih uloga i podjela.....	38
3.2.7. Udžbenici na putu prema većoj inkluzivnosti.....	40
4. Zaključak	42
5. Literatura	44
6. Prilozi	49
6.1. Prilog 1 - popis udžbenika.....	49
6.2. Prilog 2 – rezultati kvantitativne analize.....	52
6.3. Prilog 3 - teme i kodovi.....	53

Vidljivost LGBTIQ tematike u hrvatskim srednjoškolskim udžbenicima

Sažetak

U ovom sam radu nastojao istražiti reprezentiranost LGBTIQ zajednice i tematike u odabranim hrvatskim srednjoškolskim udžbenicima. Započinjem definiranjem relevantne terminologije te položajem LGBTIQ populacije u hrvatskom kontekstu, kako društvenom, tako i zakonskom te odgojno-obrazovnom. Potom ističem važnost inkluzivnog kurikuluma za dobrobit LGBTIQ mladih, s obzirom na to da kurikulumi izravno utječu na sadržaje i vrijednosti koji se udžbenicima prenose. Slijedi pregled prijašnjih istraživanja ove teme, uključujući istraživanja iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Norveške. Analiza u ovom radu odrađena je u dvije faze, kvantitativnoj i kvalitativnoj, te je provedena na uzorku od 26 udžbenika, najvećim dijelom iz društveno-humanističkih znanosti. Potpoglavlja udžbenika su odabrana kao jedinice analize, te je pronađeno 106 potpoglavlja i pripadajućih kodova koji se bave jednom od unaprijed definiranih tema. Nakon kvantitativne analize sadržaja, slijedila je kvalitativna reflektivna tematska analiza, kroz koju sam odbacio ranije definirane teme te krenuo u traženje određenih obrazaca u stavovima autora udžbenika kako bih stvorio svoje teme. Ukupno sam definirao sedam tema koje prikazuju kako je LGBTIQ tematika reprezentirana u 26 udžbenika koji su činili uzorak. Zaključak istraživanja je kako su LGBTIQ teme većinom pokrivena površno, dok se o njima najviše može čitati u udžbenicima izbornih predmeta Etike i Vjeronauka, koji o njima drže oprečne stavove. To dovodi do zaključka kako ima puno prostora za napredak u vidljivosti LGBTIQ tematike u udžbenicima obveznih srednjoškolskih predmeta.

Ključne riječi: LGBTIQ, srednjoškolski udžbenici, seksualnost, rodne uloge

Visibility of LGBTIQ themes in Croatian high school textbooks

Abstract

In this paper, I sought to examine the representation of the LGBTIQ community and themes in selected Croatian high school textbooks. I begin by defining the relevant terminology and by placing the LGBTIQ population into the Croatian social, but also legal and educational, context. After that, I pinpoint the importance of an inclusive curriculum for the wellbeing of LGBTIQ youth, because curricula directly impact the contents and values presented in textbooks. What follows is an overview of previous research done on this topic, including research from Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and Norway. The analysis in this paper was done in two stages, quantitatively and qualitatively, on a sample of 26 textbooks, which mostly belong to social sciences and humanities. Textbook subheadings were chosen as units of analysis, with 106 of them found, including their belonging codes, which deal with one of the themes that were defined beforehand. After the quantitative content analysis, the qualitative reflexive thematic analysis followed, through which I dismissed the earlier defined themes and began seeking for certain patterns in the attitudes of the authors of the textbooks, in order to generate my new themes. In total, I generated seven themes that cover the way in which LGBTIQ themes are represented in the 26 textbooks that formed the sample. The conclusion of this research is that LGBTIQ themes are covered mostly in a superficial manner, while the most about them can be read in textbooks of elective subjects of Ethics and Religion, which hold conflicting attitudes about the topics at hand. This brings us to a conclusion that there is plenty of space for progress in the visibility of LGBTIQ themes in the textbooks of compulsory Croatian school subjects.

Key words: LGBTIQ, high school textbooks, sexuality, gender roles

1. Uvod

1.1 Motivacija za odabir teme i terminološka polazišta rada

Kroz vlastito kritičko promišljanje o nedostatku diskusije o LGBTIQ temama tijekom vlastitog školovanja, razvila mi se kasnija ideja o provedbi analize aktualnih udžbenika u hrvatskom srednjoškolskom obrazovanju. Tome je ujedno pridonio i pogled na generalnu društvenu klimu u našoj državi, koja ostavlja dojam netrpeljivosti prema pripadnicima LGBTIQ zajednice, pa mi se učinio korisnim pogled u vrijednosti koje su predstavljene idućim generacijama, kako bih došao do saznanja o tome je li došlo do određenog napretka u vidljivosti relevantne tematike, što bi onda posljedično moglo dovesti i do određenog poboljšanja odnosa prema osobama seksualnih i rodni manjina. Nakon pogleda na prijašnja istraživanja na ovu temu u Republici Hrvatskoj, otkrio sam da postoji samo jedno, od kojeg je prošlo okruglih deset godina, tako da mi se činilo primjerenim i opravdanim tu temu otvoriti još jednom.

Sam naslov rada uključuje pojam i kraticu LGBTIQ, pa tako smatram da je bitno započeti rad s razjašnjavanjem ključnih pojmova i postavljanjem terminološkog okvira, uz pomoć definicija koje nudi Pojmovnik rodne terminologije (2007), napisan prema standardima Europske unije. L se u kratici odnosi na lezbijke, to jest na žene koje seksualno i emocionalno privlače druge žene, G se odnosi na gej muškarce, odnosno muškarce homoseksualne orijentacije. B je kratica za biseksualnost, odnosno privlačnost prema svim spolovima. Slovo T predstavlja transrodne osobe, odnosno osobe kod kojih se rodni identitet razlikuje od spola koji im je dodijeljen pri rođenju. Nadalje, slovo I stoji za interseksualnost, gdje su interseksualne osobe one koje se rađaju s „nedefiniranim, izričito ženskim ili muškim, spolnim obilježjima, pri čemu se odstupanja mogu manifestirati na razini kombinacije kromosoma, gonada, hormona i/ili spolnih organa“ (Borić, 2007, 32). Finalno slovo u kratici Q može imati dva značenja, *queer* ili *questioning*. Pojam *queer* može uključivati bilo koga tko propitkuje ili odbija „nametnute norme patrijarhalne tradicije, a zalaže se za kreiranje prostora, kulture i izražavanja koji nadilaze strogo definirane heteroseksualnu ili LGBT seksualnost i/ili „ženske“ ili „muške“ spolove/rodove, a omogućuje samodefiniranje vlastite seksualnosti“ (Borić, 2007, 63). *Questioning* pak označava osobe koje su u procesu preispitivanja i pronalaska svoje seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta (Cyrus i

Morrison, 2019). Osim ove verzije kratice postoje i još mnoge druge, koje se često znaju sažeti u znak plus koji se dodaje na kraju ove kratice, a taj plus može uključivati primjerice aseksualne i panseksualne osobe, kao i cijeli spektar i bogatstvo seksualnih orijentacija i rodnih identiteta. Cijela ideja iza različitih i promjenjivih kratica je da cijela zajednica promiče i prihvaća različitost i fluidnost, ne inzistirajući na strogim i rigidnim etiketama, osim na onim etiketama koje osobe same sebi postave i za njih se odluče. Pojam koji je ovdje, kao i u ostatku istraživanja, ključan je inkluzivnost, prepoznavanje i prihvaćanje različitosti te jednak tretman za sve neovisno o njihovom seksualnom ili rodnom izričaju. Za potrebe ovog istraživanja sam se ograničio na kraticu LGBTIQ zbog pretpostavke da bi bilo uzaludno uključivati kategorije izvan tih zbog gotovo nepostojeće šanse da su zastupljene u materijalima koji se istražuju. Ono što će također biti zanimljivo vidjeti je postojanje ikakve reprezentacije za interseksualne i *queer/questioning* osobe. Analiza priloga na domaćim portalima daje uvid u to da je muška homoseksualnost i dalje dominantna seksualnost, a da se o lezbijkama, biseksualnim, transrodnim, interseksualnim, aseksualnim i *queer* osobama vrlo malo izvještava (Badanjak, 2019). Razlog tome može biti što je širem društvu lakše razumjeti i prihvatiti razlike u seksualnoj orijentaciji nego u rodnom identitetu i izričaju. Navedena pretpostavka upućuje na to da je za bolje razumijevanje tematike važno razjasniti razliku između pojmova spol i rod. Spol je pojam koji označava „društvenu klasifikaciju bioloških karakteristika shodno kojoj na osnovu genitalija, reproduktivnih organa i funkcija postoji rigidna binarna podjela na muško i žensko“ (Hasanagić, 2014, 42). Diskusija o spolu uključuje samo govor o biološkim ili anatomskim karakteristikama. U odnosu na biološke razlike kod spola, rod je pojam s mnogo širom kulturološki specifičnom definicijom i društveni je konstrukt, pod čime se misli na „skup različitih očekivanja koja se vežu za socijalne uloge žena i muškaraca, u privatnom i javnom životu“ (Hasanagić, 2014, 43). Te uloge uz koje se vežu različita očekivanja nazivamo rodne uloge, koje se razlikuju u svojim kulturološkim određenjima, s obzirom na očekivane karakteristike, mišljenja, ponašanja, norme, obaveze i očekivanja koji se dodjeljuju osobama s obzirom na njihov pripisani spol, iako te karakteristike i očekivanja nisu zasnovane na nikakvim „biološkim i fizičkim predispozicijama“, nego „produkt stereotipnih pretpostavki koje određuju kakvi žene i muškarci mogu i trebaju biti i što shodno tome mogu raditi“ (Hasanagić, 2014, 43). Ako odbacimo stereotipne pretpostavke možemo govoriti o individualiziranim rodним identitetima, koji su unutrašnji osjećaj roda i način na koji se taj rod izražava kroz odjeću,

ponašanje i izgled, a nije ovisan o spolu pripisanom pri rođenju (Zagreb Pride¹). Osobe čiji je rodni identitet jednak spolu pripisanom pri rođenju nazivamo cisrodnima, dok su odlike rodnog identiteta fluidnost, dinamičnost i pluralnost (Zagreb Pride²), što znači da svatko ima slobodu izraziti se i prikazati se na način koji najbolje odgovara onome kako se osjećaju, a ne na način koji društvo nameće i od njih očekuje.

Zadnji pojam koji valja izdvojiti je seksualna orijentacija, koja je „emocionalna i/ili fizička privlačnost ili naklonost prema osobama suprotnog (hetero), istog (homo), oba (bi) ili nijednom spolu (aseksualnost)“ (Hasanagić, 2014, 45). U ovu definiciju bi osim spola valjalo uključiti i rod, zbog osoba koje pripadaju rodnim manjinama, a prema kojima druge osobe osjećaju emocionalnu, fizičku i drugu privlačnost. Seksualna orijentacija uključuje više dimenzija – seksualni identitet, seksualnu privlačnost i seksualno ponašanje (Moser, 2016, prema Milković i Štambuk, 2019). Seksualni identitet je kako se osoba identificira u odnosu na vlastitu seksualnost, što može biti lezbijka, gej muškarac, biseksualna osoba i drugo (Milković i Štambuk, 2019). Nadalje, seksualna privlačnost „se odnosi na to koje osobe mogu seksualno privući neku osobu, neovisno o tome ulazi li osoba u odnose s njima ili ne“, dok se seksualno ponašanje odnosi „na načine izražavanja vlastite seksualnosti, odnosno na to s kim osoba stupa u seksualne odnose“ (Milković i Štambuk, 2019, 289).

1.2. Položaj LGBTIQ populacije u Republici Hrvatskoj

U svrhu oslikavanja položaja LGBTIQ populacije u Republici Hrvatskoj, prvo ću nastojati prikazati stanje ljudskih prava pripadnika LGBTIQ zajednice u društvu po pitanjima diskriminacije i stavova prema zajednici. Zatim ću se fokusirati na formalno-pravni okvir, a zaključno i na odgojno-obrazovni kontekst. Uvid u društveni status nam pruža Vučković Juroš kroz analizu „socijalne isključenosti seksualnih manjina kroz četiri glavna oblika neuspješne ili otežane društvene integracije: građanske, ekonomske, socijalne i interpersonalne“ (Vučković Juroš, 2015, 197). Uzorak ovog istraživanja je činilo 1197 hrvatskih pripadnika LGBT zajednice (Vučković Juroš, 2015, 201), od kojih „68% smatra da je u Hrvatskoj diskriminacija na temelju

¹ <https://zagreb-pride.net/spol-rod-i-rodni-identitet/>

² <https://zagreb-pride.net/spol-rod-i-rodni-identitet/>

spolne orijentacije vrlo proširena, a velika većina (90%) također smatra i da su vrlo i dosta učestali i javni izrazi mržnje i mrsкости prema LGBT populaciji“ (Vučković Juroš, 2015, 204). Bitno je istaknuti i referendum o ustavnoj definiciji braka iz 2013. godine, kojim je „donesena odluka da se u Ustav RH stavi odredba po kojoj je brak životna zajednica muškarca i žene“ (Vučković Juroš, 2015, 195). Takva ustavna promjena, koja djeluje isključujuće prema istospolnim partnerima, također je jedan od faktora koji doprinosi osjećaju netrpeljivosti i šalje simboličku poruku LGBT populaciji (Vučković Juroš, 2015). Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, koji je na snagu stupio iduće 2014. godine, je predstavio pozitivan korak u priznavanju građanskih prava, no svejedno je istospolne parove ostavio u podređenoj poziciji u odnosu na heteroseksualne parove. Razlog toj podređenoj poziciji je nedostatak prava na zajedničko usvajanje djeteta (Vučković Juroš, 2015). Vučković Juroš zaključuje kako su bitne promjene u obrazovnom sustavu kako bi se formirali mladi ljudi „koji prihvaćaju raznolikost seksualnih i rodnih identiteta, te razumiju i privilegije i obveze građanskog statusa, što uključuje i dužnost većine da zaštiti manjine (Vučković Juroš, 2015, 214). Izvan granica Republike Hrvatske dokaze da je LGBTIQ zajednica izložena diskriminaciji možemo dobiti kroz izvještaj povjerenika za ljudska prava Vijeća Europe iz 2011. godine pod nazivom „Diskriminacija na osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Europi“. Ovaj izvještaj je došao kao rezultat istraživanja provedenog u 47 država članica o homofobiji, transfobiji i diskriminaciji na osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Iako se ti stavovi naravno razlikuju od države do države, kao i unutar svake pojedine države, „homofobični i transfobični stavovi prepoznati su u svih 47 država članica“ (Hammarberg, 2011, 5), što se između ostaloga pripisuje stereotipnom prikazivanju LGBT zajednice u udžbenicima. Povjerenik za ljudska prava zaključuje kako je potrebno ulaganje dodatnih napora na „zakonodavnim reformama i društvenim promjenama, kako bi se omogućilo LGBT populaciji da u potpunosti uživa opće priznata ljudska prava“ (Hammarberg, 2011, 17). Kako bi se uvidjela potreba za kvalitetnijim i ekstenzivnijim sadržajem o LGBTIQ populaciji i tematici u srednjoškolskim udžbenicima, također se moramo osvrnuti na podatke iz istraživanja o stavovima učenika srednjih škola u Hrvatskoj. Jedno recentno istraživanje, provedeno 2020. godine, istražilo je stavove učenika škole za medicinske sestre prema osobama homoseksualne orijentacije. Rezultati ovog istraživanja, provedenog na uzorku od 224 učenika, pokazuju generalno homofobne stavove ispitanih srednjoškolaca. To je vidljivo iz toga da više od dvije trećine ispitanika smatra da je neprihvatljivo iskazivanje homoseksualne orijentacije na javnom mjestu, 60% smatra da osobama

homoseksualne orijentacije ne treba dozvoliti usvajanje djece, a čak 20% uzorka se slaže s ekstremnim stavom da bi se sve homoseksualce trebalo izolirati na pustom otoku (Pranjić, 2020). Ovo istraživanje pokriva samo mali dio kompletne LGBTIQ zajednice, ali pokazuje zabrinjavajući trend s obzirom na negativnost stavova prema lezbijskoj i gej populaciji koja najčešće dobiva najveći dio medijskog prostora i dominira raspravama pa bi se zbog te povećane vidljivosti očekivalo da će stavovi prema njima biti najviše 'blagi'. Zbog takvih stavova o seksualnim manjinama je logično zapitati se kakvi bi tek stavovi bili o rodnim manjinama. Mali uvid u to nam može dati jedna čestica iz upitnika ovog istraživanja koja se dotiče rodnog ponašanja koje je divergentno od općenitih društvenih normi, a to je šminkanje mladića, za što su ispitanici pokazali daleko najnegativniji stav, s nešto preko 80% ispitanih složnih u tome da je takvo ponašanje neprihvatljivo. Istraživanje Bijelić i Hodžića iz 2013. godine, provedeno na uzorku od 322 učenika zagrebačkih srednjih škola, daje uvid u to kako šutnja kurikuluma potencijalno reflektira negativne stavove prema LGBTIQ zajednici. Čak 81 posto ispitanih je reklo kako nisu zadobili nikakve informacije o homoseksualnoj orijentaciji kroz školski kurikulum (Bijelić i Hodžić, 2013). To može biti značajan faktor u tome da se neheteronormativni rodni izričaji smatraju neprihvatljivim, jer 78 posto ispitanih ne prihvaća da mladići mogu nositi šminku (Bijelić i Hodžić, 2013), što je gotovo identičan nalaz kao i u ranije spomenutom istraživanju Pranjić. Također, 60 se posto srednjoškolaca u ovom istraživanju protivi Povorci ponosa jer ne vidi razlog za javno iskazivanje lezbijskih i gej identiteta (Bijelić i Hodžić, 2013).

GONG je 2021. godine proveo treću iteraciju svog istraživanja na temu političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj, na uzorku od 1122 učenika iz svih hrvatskih regija i vrsti srednjoškolskih programa. Između ostalih politički relevantnih tema, dio upitnika je bio određen za stavove o osobama homoseksualne orijentacije i stavove o rodnoj ravnopravnosti. Unatoč tome što se, u odnosu na isto istraživanje sprovedeno od strane GONG-a 2015. godine, ističe „značajan pomak u pravcu tolerantnijeg odnosa spram različitosti prema seksualnom opredjeljenju“ (Baketa i sur., 2021, 19), stavovi se još uvijek mogu opisati kao zastarjeli i isključujući. Malo više od trećine ispitanih smatra homoseksualnost poremećajem ili bolesti te javne istupe homoseksualaca smatra štetnim zbog opasnosti lošeg utjecaja na mlade, dok polovica od preko tisuću učenika završnih razreda srednjih škola smatra da se homoseksualna orijentacija ne bi trebala isticati javno, nego samo u privatnoj sferi (Baketa i sur., 2021). Istraživanje GONG-a se dotaklo i stavova o rodnoj ravnopravnosti, no tu je riječ o neprikladnoj i

vrlo uskoj uporabi pojma rod, s obzirom na to da svaka čestica u upitniku uspoređuje samo stereotipne uloge muškaraca i žena u kućanstvu, obitelji i na radnom mjestu, zbog čega nam ovi podaci za trenutne potrebe nisu uporabljivi i relevantni. Uvid u ova dva istaknuta istraživanja, kao i dodatno pregledavanje dostupnih istraživanja po repozitorijima, pokazuje izrazit nedostatak podataka o stavovima hrvatskih srednjoškolaca po pitanju drugih članova LGBTIQ zajednice koji nisu lezbijke, gejevi i, u manju ruku, osobe biseksualne orijentacije. Dok je na njima sav fokus, nema ni spomena o transrodnim, interseksualnim ili *queer* osobama, pa tako ni podataka o stavovima koji bi za potrebe daljnjeg istraživanja bili korisni. Zbog općenitog statusa te teme u društvu se može očekivati da je teže dobiti podatke iz takvih istraživanja s maloljetnim osobama s obzirom na to da etički kodeks nalaže informiranost i informirani pristanak roditelja/skrbnika na sudjelovanje djeteta u istraživanju (Ajduković i Keresteš, 2020), gdje može doći do poteškoća zbog stavova roditelja.

Nakon pozicioniranja LGBTIQ zajednice u društveni kontekst, osvrnuo bih se na pravni okvir, počevši s Pravilnikom o udžbeničkom standardu te članovima stručnih povjerenstava za procjenu udžbenika i drugih obrazovnih materijala (2019). Smatram da je za izgradnju pozitivnije slike potrebno krenuti od zakonskih odredbi i graditi stavove iz temelja, koji potom izgrađuju i školske i predmetne kurikulume. Prvi stavak petog članka tog pravilnika glasi ovako:

Udžbenik je utemeljen na suvremenim znanstvenim i obrazovnim standardima važnima za potpun i sukladan razvoj djece i mladih, prenosi informacije na objektivan, kritički i pluralistički način u skladu s kriterijima utvrđenim Ustavom Republike Hrvatske, Pravom Europske unije te međunarodnim pravom, uključujući Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava, Europsku socijalnu povelju i Konvenciju o pravima djeteta. (2019)

S obzirom na to kako se ovdje spominju Ustav Republike Hrvatske te Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava, valjalo bi i njih istražiti kako bi se uvidjela situacija u općeniti status i vidljivost LGBTIQ zajednice u očima najvišeg domaćeg i europskog zakonodavstva. Po pitanju zabrane diskriminacije, članak 14.1 Konvencije glasi: „Uživanje prava i sloboda koje su priznate u ovoj Konvenciji osigurat će se bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi, kao što je spol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijed, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili društveno podrijetlo, pripadnost nacionalnoj manjini, imovina, rođenje ili druga okolnost“ (1950). Ustav Republike Hrvatske po pitanju zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda u članku 14. glasi: „Svatko u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri,

političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama“ (1990). Iz obje definicije ostvarivanja osnovnih prava i sloboda je vidljivo kako nema spomena seksualnih orijentacija niti rodni manjina, koje onda možemo svrstati samo u „druge okolnosti“ ili u „druge osobine“. To naročito upada u oči jer su sami članci poprilično ekstenzivni u spominjanju brojnih drugih društvenih grupa koje su podložne diskriminaciji, a LGBTIQ zajednica je nesumnjivo jedna od takvih grupa. Uzimajući u obzir navedene članke iz Konvencije za zaštitu ljudskih prava i Ustava Republike Hrvatske, ni Udžbenički standard se eksplicitno ne vezuje na uključivanje LGBTIQ zajednice i tematike jer to ne rade osnovni dokumenti i zakoni na koje se poziva, što autori udžbenika potencijalno mogu koristiti kao izliku u slučaju da ih se prozove za nedostatak takvih sadržaja. Nadalje, Udžbenički standard spominje potpun i sukladan razvoj djece i mladih te prenošenje informacija na kritički i pluralistički način, što se ne može postići ako se LGBTIQ glasovi ne uključuju u razgovor, a teško je od mladih ljudi koji pripadaju toj zajednici očekivati potpun i skladan razvoj ako su njihova seksualnost i rodni identitet, kao veliki dijelovi njihove osobnosti, nešto s čime se ne mogu susresti tijekom svog formalnog obrazovanja i nešto što je u oprečnosti s onime što im je u udžbenicima predstavljeno kao standard. Škole su važna mjesta za formaciju identiteta, a rodni i seksualni identiteti su oblikovani i daje im se značaj kroz formalne i neformalne prakse u školi (Best, 2011). Ako je ta školska formalna i neformalna praksa takva da perpetuira već postojeće stereotipe i nejednakosti, što naravno uključuje i sadržaje udžbenika, teško je očekivati da će se mladi ljudi razviti do svog punog potencijala. U trećem stavku istog petog članka Udžbeničkog standarda se daje prostor ravnopravnosti spolova, na način da se promiče „na primjeren način koristeći se u jednakom omjeru ilustracijama likova obaju spolova i služeći se imenicama obaju rodova, osobito u imenovanju zvanja i zanimanja, ne narušavajući pritom komunikacijsku razinu i prirodnost hrvatskog jezika“ (2019). Unatoč tome što se u članku koriste pojmovi spol i rod, držim da jezično izražavanje koje izričito naglašava binarnost spola i roda predstavlja zastarjeli i neinkluzivni pogled na samu materiju, što ne oslikava pravu sliku u društvu i isključuje mnoge pripadnike rodni manjina. Problem je što se već i odrednica iz udžbeničkog standarda o spolnoj i rodnoj ravnopravnosti nedovoljno poštuje. Istraživanje Blažić iz 2016. godine o rodnoj (ne)ravnopravnosti u udžbenicima za hrvatski jezik i književnost zaključuje: „Žene se tako rjeđe pojavljuju kao autorice tekstova i vizualnih priloga, kao likovi u prilozima, ali i kao glavni likovi u tekstovima. Stereotipno prikazivanje vidljivo je i kod osobina ženskih i muških

likova, obiteljskih uloga te profesionalnih uloga“ (Blažić, 2016, 42). Ovaj primjer ilustrira da udžbenici ne zadovoljavaju ni ciljeve propisane udžbeničkim standardom, zbog čega je gotovo nemoguće očekivati da će koraci u uključivanju rodnih manjina biti dosegnuti.

S obzirom na ranije istaknute stavove i položaj LGBTIQ zajednice u društvu, dao bi se iščitati i zaključiti nedostatak kvalitetnog obrazovanja o relevantnoj tematici, što se zasigurno dobrim dijelom može pripisati nedostatku razrađenog formalnog programa seksualnog obrazovanja. Savezni centar za zdravstveno obrazovanje Svjetske zdravstvene organizacije za Europu je 2010. godine objavio određene smjernice i okvir za kreatore političkih odluka, obrazovne i zdravstvene institucije i stručnjake po pitanju standarda spolnog odgoja³ u Europi. Oni su razvili kompletnu matricu za holistički pristup spolnom odgoju koja je strukturirana prema različitim dobnim skupinama i daje pregled tema koje treba uvoditi za određene dobne skupine (Svjetska zdravstvena organizacija, 2010). S obzirom na fokus ovog istraživanja na srednjoškolske udžbenike, osvrnut ću se na teme koje Svjetska zdravstvena organizacija smatra relevantnima za mlade ljude iznad 15 godina starosti, s posebnim fokusom na teme koje dotiču LGBTIQ tematiku i zajednicu. Kada je riječ o plodnosti i reprodukciji, kod trudnoće se posebno spominje trudnoća u istospolnim odnosima, a govori se i o „spremnosti da se u pogledu plodnosti, reprodukcije i pobačaja u obzir uzmu rodne razlike“ (Svjetska zdravstvena organizacija, 2010, 50). Kod spolnosti se očekuje informiranje o tome da je seks nešto više od spolnog čina, omogućivanje vještine 'objavljivanja' drugima, to jest priznavanja homoseksualnih ili biseksualnih osjećaja, te pomoć u razvijanju stava prihvaćanja različitih spolnih orijentacija i identiteta. Pod temom odnosa i stilova života ističu osvještavanje očekivanih rodnih ponašanja i društvenih očekivanja o tim rodnim ponašanjima, kao i informiranje o homoseksualnosti, biseksualnosti i aseksualnosti, uz dodatak teme spolnih prava i rodnog nasilja (Svjetska zdravstvena organizacija, 2010). Sve ovo ističem zbog toga što je prezentirano mišljenje vrhovne zdravstvene organizacije, što ima svoju težinu, i pokazuje određene teme na koje se vrijedi osvrnuti u samoj analizi trenutnih hrvatskih srednjoškolskih udžbenika, kako bi se vidjelo koliko zadovoljavaju ove standarde koji su sada već stari dvanaest godina. Već dugi niz godina traje borba da u hrvatskim školama svoje mjesto pronađe jedan jedinstveni predmet koje bi sve te teme seksualnosti objedinio, bilo to pod nazivom spolni odgoj ili seksualno

³ Svjetska zdravstvena organizacija umjesto pojma seksualno obrazovanje koristi pojam spolni odgoj

obrazovanje, što se još uvijek pokazuje neuspješnim. S obzirom na nepostojanje takvog predmeta, ove teme treba tražiti po više školskih predmeta kroz koje su one raspoređene kroz međupredmetnu temu Zdravlje, čiji se kurikulum provodi u školama od školske godine 2019./2020.. Ona se provodi „kroz tri domene integrirane u postojeće obvezne predmete, a uključuje tjelesno, mentalno i socijalno zdravlje te pomoć i samopomoć“ (Tomic, 2021, 25). Šest godina prije početka implementacije međupredmetne teme Zdravlje, činilo se da će do pomaka u uvođenju seksualne edukacije u formalno obrazovanje doći 2013. godine „implementacijom Zdravstvenog odgoja – koncepta sastavljenog u četirima modulima, koji se bave zdravim životom, prevencijom ovisnosti, prevencijom nasilničkog ponašanja i spolnom/rodnom ravnopravnošću“ (Tomic, 2021, 25). Nakon žestokih rasprava o posljednjem modulu spolne/rodne ravnopravnosti koje su zasjenile ostale sadržaje Zdravstvenog odgoja i dovele do toga da se nerijetko na cjelokupni program referiralo kao na Seksualni odgoj (Cvijović Javorina, 2015), Ustavni sud je prekinuo njegovo provođenje nakon „zahtjeva dijela građanstva, na čelu s udrugama GROZD i REFORMA“ (Tomic, 2021, 25). Modul *Spolna/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje* obuhvaćao je „rodne teme i teme usmjerene na razvoj cjelovite i odgovorne ličnosti pojedinca“ (Tomic, 2021, 26). S druge strane, trenutna međupredmetna tema Zdravlje ima nedostatak rodne tematike i većinom se fokusira na tjelesni aspekt seksualnosti (Tomic, 2021, 26), što znači da predstavlja korak unazad u implementaciji LGBTIQ tematike. Možemo se vratiti u 2003. godinu na članak Štulhofera i Hodžića „Seksualna edukacija u školi: Što je s Hrvatskom“, koji zaključuje da je u Hrvatskoj „postignut ekspertni konsenzus o potrebi uvođenja seksualne edukacije“ (Štulhofer i Hodžić, 2003, 11), koji je nagovijestao promjene i autore naveo na optimizam kako je „doista riječ o trenutku u kojem se projekt seksualne edukacije naglo približava realizaciji“ (Štulhofer i Hodžić, 2003, 11). Kako je od objavljivanja ovog rada prošlo gotovo dvadeset godina, možemo vidjeti da je taj optimizam nažalost bio neosnovan. Vrlo recentno, točnije u 2021. godini, gotovo trinaest tisuća ljudi je kroz dva tjedna, uz potporu više od dvadeset udruga, potpisalo peticiju o uvođenju sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja u školama, i to kroz zaseban školski predmet⁴. Zanimljivo je istaknuti i komentar trenutne predsjednice saborskog odbora za ravnopravnost spolova Marije Selak Raspudić, koji ilustrira stavove važnog saborskog tijela o ovoj problematici. Ona smatra kako se „seksualno obrazovanje događa i unutar obitelji i da naš obrazovni sustav ne može podržati

⁴ <https://www.rtl.hr/vijesti/hrvatska/seksualni-odgoj-u-skolama-moze-ali-ucitelji-ni-suradnici-nisu-dovoljno-educirani-da-bi-mogli-to-provoditi-35fea16a-b9f4-11ec-937d-0242ac130013>

intervenciju zasebnog predmeta seksualnog obrazovanja⁵. Ovakvi komentari dovode da zaključka da se čini da se zapravo odmičemo u krivom smjeru i da smo sve dalje od nekakve vrste seksualnog obrazovanja kao zasebnog predmeta, a samim time i sve dalje od toga da LGBTIQ teme u sklopu takvog predmeta dobiju svoju prijeko potrebnu pozornost kao dio formalnog kurikulumu.

1.3. Važnost inkluzivnoga kurikulumu za sigurnost LGBTIQ učenika

Prema priručniku *Inkluzivni odgoj i obrazovanje u školi*, inkluzija u obrazovanju je definirana kao „jednako uvažavanje svih učenika i učitelja uz prigodu za povećanje sudjelovanja učenika u životu škole, a posebno vezano uz kulturu, kroz programiranje i realizaciju kurikulumu, promicanja školske zajednice i smanjenje stope marginalizacije“ (Livazović i sur., 2015, 11). Odgoj i obrazovanje koji se provode na taj način uključuje sve aktere u nastavi, a posebnu je pažnju važno usmjeriti na one „koji su podložni socijalnoj isključenosti, izloženi socijalnoj marginalizaciji, a time obespravljani i ranjivi“ (Karamatić Brčić, 2011, 40). Do veće razine inkluzivnosti odgojno-obrazovne ustanove, gdje se potencijalno isključene i marginalizirane učenike i učitelje uključuje u život škole, dolazi se „razgradnjom (ne)vidljivih barijera između članova jedne fragmentirane zajednice, [čime] afirmiramo osobne i socijalne potrebe svakog njezina člana“ (Livazović i sur., 2015, 10). Premda je glavni fokus citiranih radova o inkluzivnosti usmjeren na učenike s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama, bilo da je riječ o učenicima s teškoćama ili nadarenim učenicima, širi koncept inkluzivnosti možemo pronaći kod primjerice Bradshaw, koja ističe važnost kurikulumu koji je *queer*-inkluzivan zbog potrebe da se uspješno reprezentiraju svi učenici koji su dio spolnih ili rodnih manjina (Bradshaw, 2019). Ta potreba proizlazi iz izazova s kojima se LGBTIQ učenici susreću zbog straha i nelagode koju ostali učenici osjećaju prema seksualnim i rodnim različitostima (Bradshaw, 2019), do čega dolazi zbog nedostatka prilika da dobiju uvid u LGBTIQ iskustva i priče. Svaki pojedinac ima pravo osjećati se sigurno i zaštićeno od zlostavljanja i diskriminacije, a upravo bi škole trebale predstavljati takva sigurna mjesta s obzirom na svoju ključnu ulogu u odgoju i obrazovanju mladih ljudi. Upravo zbog toga ističem kurikulumu, koji utvrđuju „vrijednosti, načela, općeobrazovne ciljeve i sadržaje svih aktivnosti i programa, pristupe i način rada“ (Nacionalni kurikulum, Ministarstvo znanosti i obrazovanja), što ih čini jednom od

⁵ <https://www.rtl.hr/vijesti/hrvatska/seksualni-odgoj-u-skolama-moze-ali-ucitelji-ni-suradnici-nisu-dovoljno-educirani-da-bi-mogli-to-provoditi-35fea16a-b9f4-11ec-937d-0242ac130013>

polazišnih točaka u izgradnji društva gdje se svatko može osjećati sigurnim. U nastavku ću stoga, kroz pregled istraživanja, tražiti odgovor na odnos inkluzivnih kurikuluma i sigurnosti i zaštićenosti LGBTIQ učenika.

Američka organizacija GLSEN (the Gay, Lesbian and Straight Education Network) je 2009. godine provela istraživanje te došla do rezultata da se LGBT učenici u školama s inkluzivnim kurikulumom osjećaju značajno sigurnije u školama koje pohađaju te su u upola manjem postotku žrtve verbalnog i fizičkog nasilja zbog svoje seksualne orijentacije i rodnog izričaja (GLSEN, 2011). U ovo istraživanje je bilo uključeno 7261 mladih LGBT osoba iz svih američkih saveznih država (GLSEN, 2011), od kojih većina njih uzrastom odgovara učenicima koji u Hrvatskoj pohađaju treći i četvrti razred srednje škole, što znači da bi iskustva njihovih američkih vršnjaka mogla biti korisna i za naš kontekst i ovo konkretno istraživanje koje je fokusirano na udžbenike za srednje škole. U školama s inkluzivnim kurikulumom se također pokazalo kako se LGBT učenici osjećaju značajno ugodnije razgovarati o svojim problemima s nastavnicima, što je 80 posto ispitanika i napravilo. U specifičnom kontekstu ovog istraživanja, inkluzivni kurikulum i školska klima uključuje pozitivne reprezentacije LGBT osoba, povijesti i događaja, što samo po sebi zvuči relativno površno i nedovoljno detaljno, ali je opet korisno jer pokazuje kako i naoko nedubinske promjene mogu dovesti do određene razine napretka i do toga da se LGBT učenici osjećaju bolje i ugodnije u školskoj okolini, koja je ključna za njihov razvoj kao jedinki. To je jedan od razloga zašto je istraživanje udžbenika važan korak, s obzirom na to da su oni osnovni i obvezni obrazovni materijal u svim predmetima, a služe „kao cjelovit izvor za ostvarivanje svih odgojno-obrazovnih ishoda utvrđenih predmetnim kurikulumom“ (Zakon o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu, 2018, Članak 3.). Uključivanje sličnih pozitivnih reprezentacija u udžbenike bio bi korak u pravom smjeru, a sam po sebi se naizgled čini kao korak koji ne iziskuje toliko velika ulaganja i systemske promjene jer je u startu u skladu s temeljnim vrijednostima koje promiče Nacionalni okvirni kurikulum, a to su, između ostalih, društvena jednakost, solidarnost, dijalog i tolerancija (MZOS, 2011). Takav korak bi zasigurno na svom putu pronašao mnoge protivnike, jer ono što ga čini kompleksnim je uključivanje obrazovanja učitelja o cjelokupnoj tematici i rad na njihovim stavovima i uvjerenjima, kao i obrazovanje o primjerenom prenošenju samih sadržaja jer puko uključivanje informacija ne jamči i njihovo kritičko posredovanje. Ne smije se zaboraviti da uporaba udžbenika velikim dijelom ovisi

o nastavnicima, koji učenike vode kroz informacije koje se nalaze na samim stranicama knjiga. Istraživanje GLSEN-a je također pokazalo kako inkluzivan kurikulum jača prihvaćanje LGBT učenika od strane njihovih vršnjaka, što se očituje kroz smanjenje u negativnoj uporabi riječi „gej“, homofobnih epiteta, kao i negativnih komentara o nečijem rodnom izražavanju (GLSEN, 2011). S obzirom na ovakve rezultate, zabrinjavajuće je da je samo 13,4 posto ispitanih reklo kako su tijekom svojih satova provedenih u školi imali prilike učiti o LGBT osobama, povijesti ili događajima, dok se samo 17,9 posto njih susrelo s LGBT-povezanim informacijama u udžbenicima i drugim materijalima za čitanje u sklopu svojih nastavnih predmeta (GLSEN, 2011), što neupitno pokazuje koliko puno prostora za napredak postoji, a ujedno nam daje i uvid u situaciju u američkom obrazovnom sustavu 2009. godine. Po pitanju mjesta gdje se hrvatski srednjoškolci najčešće informiraju o homoseksualnosti i osobama homoseksualne orijentacije, više od dvije trećine ispitanih ističe Internet kao glavni izvor, dok samo 1,2% učenika odgovara kako najviše informacija dobivaju na školskim satovima (Fabić, 2018). Slične rezultate iz američkog konteksta o povezanosti LGBTQ-inkluzivne tematike u kurikulumima i većeg osjećaja sigurnosti za pripadnike te zajednice u školi potvrđuju i istraživanja Toomey i suradnika iz 2012. godine te Snapp i suradnika iz 2015. godine.

1.4. Vidljivost LGBTIQ tematike u udžbenicima – prijašnja istraživanja

Prijašnje analize sadržaja udžbenika ću, s obzirom na zastupljenost LGBTIQ tematike u njima, sagledati kroz prizmu domaćeg konteksta, zatim regionalnog konteksta, a potom se osvrnuti i na neke međunarodne primjere kako bi se dobila što šira slika o zastupljenosti i vidljivosti LGBTIQ tematike u udžbenicima i kako bi se dalo usporediti kakve razlike postoje ovisno o nacionalnom kontekstu. Pregled prethodnih istraživanja je također koristan zbog uvida u potencijalne promjene koje donosi protok vremena, kroz koji dolazi do obrazovnih reformi i izdavanja novih udžbenika, koji bi u idealnom svijetu trebali dovesti do napretka po pitanju nediskriminacije i inkluzivnosti.

Najrelevantnije istraživanje ove tematike u hrvatskom obrazovnom kontekstu provela je Sanda Brumen 2012. godine, pod nazivom *LGBT tematika u udžbenicima za srednju i osnovnu školu*. Za moju analizu je ovo istraživanje zanimljivo jer pokazuje situaciju u hrvatskim udžbenicima prije deset godina, što može pokazati je li došlo do značajnijih promjena u odnosu s LGBT tematikom

u udžbenicima u tom vremenskom periodu. Pogotovo će biti zanimljivo vidjeti utjecaj kurikularne reforme, poznatije pod nazivom Škola za život, sa svojim fokusom na cjeloživotno učenje, kreativnost, inovativnost, vještine rješavanja problema i razvoj kritičkog mišljenja (Pravilnik o udžbeničkom standardu, 2019), do koje je došlo u periodu između 2012. godine i danas na vidljivost LGBT tematike u udžbenicima s obzirom na to da promjene u predmetnim kurikulumima uzrokuju potrebu za novim udžbenicima koji će te promjene pratiti, što je vidljivo u činjenici da je do 2020. godine odobreno 589 novih udžbenika za osnovne i srednje škole (Divjak, 2020). Brumen navodi sljedeće teme koje su proučavane u udžbenicima: LGBT tematika, rodne uloge, spolnost, ljudska prava, prava žena i obitelj (2012, 5). Što se tiče same metodologije, nedostaje detaljnija razrada i elaboracija. Ono što se može iščitati je da su udžbenici izabrani zbog pretpostavke da se u njima nalaze relevantne teme za analizu LGBT pitanja i ljudskih prava (Brumen, 2012). Zatim se tražila vidljivost ranije navedenih tema u samim udžbenicima, uz navođenje citata koje je autorica smatrala relevantnima i njihovo komentiranje. Uzorak za srednje škole su činili udžbenici Vjeronauka i Etike za sve razrede srednje škole, potom udžbenici Sociologije, Psihologije, Povijesti, Biologije, Politike i gospodarstva te Filozofije za treće i četvrte razrede gimnazije, kao i udžbenici Politike i gospodarstva, Povijesti, Biologije, Higijene, Psihijatrije i Socijalne medicine za srednje strukovne škole. Generalnu situaciju u gimnazijama autorica komentira ovako:

U udžbenicima za gimnazije nedostaje sadržaja vezanih uz LGBT tematiku, seksualnost i ljudska prava. U većem dijelu sadržaja heteroseksualnost se provlači kao odrednica, ne spominju se ljudska prava LGBT osoba i njihovo kršenje kao ni LGBT pokret za ljudska prava; rodni identiteti i obitelj prikazani su u tradicionalnom svjetlu, dok su varijacije seksualne orijentacije nevidljive, a feminističke i *queer* teorije izostavljene. Seksualnost koja ne uključuje heteroseksualni odnos i reprodukciju kao temeljni kamen, ne nalazimo u udžbenicima. (Brumen, 2012, 42)

Kao pozitivan primjer odnosa prema homoseksualnosti se izdvaja jedan udžbenik iz Etike koji u svom sadržaju uključuje diskusiju o LGBT pojmovima, *coming outu*, homofobiji, nejednakostima u zakonodavstvu i pravu na brak, primjerima diskriminacije te filozofskim uvidima u uzroke stereotipa i pitanja izbora seksualnosti (Brumen, 2012). S druge strane, neki udžbenici Biologije homoseksualnost spominju samo u kontekstu širenja HIV-a. Rodne uloge i rodni identiteti su usko povezani sa stereotipima i ograničeni su na binarne podjele na muškarca i ženu, dok se osobe s interseksualnim karakteristikama uopće ne tematiziraju (Brumen, 2012).

Pregled udžbenika za srednje strukovne škole pokazuje još lošiju sliku jer su „LGBT tematika i pitanja ljudskih prava posve zapostavljeni“ (Brumen, 2012, 50). O homoseksualnosti se opet govori kroz prizmu bolesti, čak spominjući i to da je poremećaj seksualnog nagona. Kršenje ljudskih prava i diskriminacija su potpuno zapostavljene teme, bez potrebnog i korisnog upoznavanja s hrvatskim zakonskim okvirom za zaštitu od diskriminacije. Brumen zaključno kompletnu analizu svih udžbenika sažima ovom rečenicom: „LGBT tematika je isključena iz sadržaja većine udžbenika, bilo da je riječ o pitanju obitelji, o diskriminaciji, ljudskim pravima ili međuljudskim odnosima“ (Brumen, 2012, 52).

U hrvatskom kontekstu je to jedina analiza udžbenika koja je bavi isključivo LGBT zajednicom i tematikom, iako možemo pronaći radove koji u svojoj analizi imaju teme koje su relevantne za status LGBT zajednice u Republici Hrvatskoj. Tako imamo istraživanje Blažević iz 2021. godine o reprezentaciji kulture, klase, rase i roda u udžbenicima engleskog jezika. Kroz ovo istraživanje su tekstualna i slikovna obilježja udžbenika engleskoga jezika podvrgnuta kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi sadržaja s ciljem utvrđivanja obrazaca kulturne, klasne, rodne i rasne pristranosti odabranih nastavnih materijala (Blažević, 2021). Za potrebe ovog rada izdvajam zaključke vezane za varijablu roda, koji pokazuju „tendenciju reprodukcije rodni stereotipa te učvršćivanja spolnih polarizacija“ (Blažević, 2021, 38). To se čini kroz ilustracije muškaraca u ulogama vozača i sportaša, a žena u kontekstu majčinstva i kuhanja (Blažević, 2021). Ovo istraživanje ističem jer potvrđuje ranije poglede hrvatskog zakonodavstva na spol i rod kao isključivo binarne kategorije. Još jedno povezano istraživanje je ono provedeno od strane udruga Roditelji u akciji – Roda i Foruma za slobodu odgoja 2016. godine koje je analiziralo udžbenike u njihovom odnosu prema obiteljima koje se smatraju drugačijima, kao što su jednoroditeljske, posvojiteljske i dugine obitelji. U kontekstu ovog istraživanja su najznačajniji podaci o reprezentaciji i odnosu prema duginim obiteljima, no rezultati pokazuju nevidljivost takvih obitelji jer gotovo sve uočene obiteljske strukture u udžbenicima pokazuju obitelji koje čine muškarac i žena u ulozi oca i majke (Roditelji u akciji i Forum za slobodu odgoja, 2016).

U pogledu na situaciju u regiji ću se prvo osvrnuti na knjigu *1+1=0: Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini*, koju je 2010. godine izdalo Udruženje Q za promicanje i zaštitu kulture, identiteta i ljudskih prava queer osoba. Ova analiza je obuhvatila 62 udžbenika, od kojih je 18 iz bosanskog plana i programa, 29 iz hrvatskog plana i programa, 12

iz srpskog plana i programa, te 3 koja se koriste kroz sva tri navedena plana i programa - hrvatski, bosanski i srpski. Primarni cilj istraživanja je bio „da se utvrdi da li su i na koji način predstavljene teme homoseksualnosti, biseksualnosti, transrodnosti, transseksualnosti i interseksualnosti. Cilj je bio također utvrditi da li se ove teme prikazuju u skladu sa principima ljudskih prava, jednakosti i nediskriminacije, kao i sa utvrđenim profesionalnim standardima“ (Đurković, 2010, 5). Istraživanje se fokusiralo na udžbenike svih četiri razreda srednjoškolskog obrazovanja iz Biologije, Psihologije, Sociologije, Filozofije, Etike i na stručne predmete srednjih medicinskih škola. Udžbenici Biologije, kojih je bilo 18, su činili najveći dio uzorka. Prije samih udžbenika, istražilo se poznavanje pojmova spol, rod i seksualna orijentacija među srednjoškolcima i srednjoškolcima, čime se došlo do saznanja da od 1315 ispitanika 14,4 posto njih ne razumije termin spol, 28,9 posto ne razumije termin rod, a 17,5 posto ne razumije termin seksualna orijentacija (Đurković, 2010). Samo nepoznavanje termina i često izjednačavanje termina rod i spol pokazuje nedovoljnu informiranost o LGBTIQ tematici u sklopu formalnog obrazovanja. Po tom pitanju samo 2, od ukupno 62, udžbenika nude definiciju, kao i razlikovanje spola i roda, s time da jedan od ta dva udžbenika ima kompletno zamijenjene definicije tih pojmova, tvrdeći da se rod odnosi na biološke razlike između muškaraca i žena (Đurković, 2010). Također, na razini svih udžbenika nema definicija koje promiču ili spominju individualno poimanje identiteta koje se ne slaže s društveno zadanim definicijama i normama. Udžbenici perpetuiraju stereotipne rodne uloge (Đurković, 2010). Interseksualnost je također termin koji se generalno ne spominje i definira, osim u udžbeniku pedijatrije gdje se za opis pojma koriste riječi poput anomalije, abnormalnosti i nakaznosti (Đurković, 2010), što je u svakom slučaju potpuno netočno i neprihvatljivo za uporabu u svakom, a pogotovo u formalnom obrazovnom kontekstu. Autorica također ističe nedostatak spominjanja pitanja transrodnosti, transrodnih osoba i rodnog izražavanja u većini udžbenika (Đurković, 2010). Kada je riječ o homoseksualnoj orijentaciji, u udžbenicima sociologije se spominje u kontekstu devijantnog ponašanja i kao nastranost spolnog života, dok udžbenici iz Psihologije ne definiraju homoseksualnost kao poremećaj, no ne prikazuju homoseksualnost i biseksualnost kao samo jedan od prirodnih vidova seksualnosti (Đurković, 2010). Zaključno, autorica tvrdi kako je analiza udžbenika pokazala nisku kvalitetu informacija te ponavljanje i podržavanje predrasuda i stereotipa o homoseksualnim, biseksualnim, trans i interseksualnim osobama, kao i nezadovoljavajuće i nestručno bavljenje s pitanjima LGBTIQ tematike (Đurković, 2010).

Sljedeće, i ujedno posljednje, istraživanje iz regije na koje ću se osvrnuti je knjiga Aleksandra Saše Zekovića iz 2013. godine pod nazivom *Crnogorska obrazovna politika i seksualna orijentacija: Zastupljenost LGBT tema u školskim programima i udžbenicima*. Među višestrukim ciljevima analize ću istaknuti najrelevantniji za potrebe ovog rada, a to je: „kvantitativno i kvalitativno, putem metode analize sadržaja, utvrditi tretiranje LGBT fenomena u utvrđenim i odobrenim predmetnim programima i udžbenicima“ (Zeković, 2013, 11). Što se tiče udžbenika u uzorku, ukupno ih je analizirano 17, od kojih je 7 osnovnoškolskih te 9 za opću gimnaziju i 1 za stručnu srednju školu, što ne predstavlja prevelik uzorak, no svaka od knjiga je analizirana vrlo detaljno i analiza čak često sadrži komunikaciju s autorima knjiga o razlozima zašto neke teme jesu ili nisu uključene. Udžbenik Sociologije za opće srednje škole primjerice uključuje mnogo primjera i zadataka koji se bave problemima i pitanjima od značaja i interesa za svakodnevni život i okruženje mladih, no nijedan od njih eksplicitno ne spominje i uključuje LGBT tematiku i osobe, a rodni i seksualni identiteti nisu pronašli prostor u sadržaju udžbenika. Sve te nedostatke je autor istraživanja ispitao kroz komunikaciju s autorima knjige, čiji odgovor uključuje opravdanje da cjelokupni program ima 15 do 20 posto prostora za otvorenost i slobodu nastavnika, što se onda može iskoristiti za zastupljenost LGBT tematike, kao i da sve počinje od kvalitetnog obrazovanja nastavnika (Zeković, 2013). Ovime autori zapravo samo miču ikakvu odgovornost sa sebe i stavljaju je isključivo na leđa nastavnika i nastavničkih studija, što ultimativno znači da vidljivosti LGBT tematike nema. Nadalje, udžbenik Psihologije ima rječnik pojmova koji ne uključuje niti jedan pojam u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom, što autor opravdano ističe neprihvatljivim za jedan psihološki udžbenik (Zeković, 2013). Ovi primjeri u manjem obujmu opet predstavljaju lošu situaciju kao i u bosanskohercegovačkom kontekstu, s obzirom na to da je LGBT tematika gotovo nezastupljena i nevidljiva.

Slična strana istraživanja koja pokazuju nevidljivost LGBTIQ tematike uključuju istraživanje Adonisa iz 2015. godine koje istražuje situaciju u udžbenicima koji se koriste u južnoafričkim javnim školama, kao i istraživanje Wiley iz 2012. godine na američkim srednjoškolskim udžbenicima iz svjetske povijesti, stoga se u potrazi za kontekstom koji bi potencijalno pokazao kvalitetniji i otvoreniji odnos s LGBT tematikom u udžbenicima okrećem istraživanju iz Norveške koje je izdano 2018. godine pod nazivom „LGBT Issues in Norwegian Textbooks: Shared or

Fragmented Responsibility?“. Norvešku sam odabrao zbog toga što omogućuje drugačiju analizu u odnosu na onu viđenu u hrvatskom i regionalnom kontekstu, s obzirom na to da je LGBT tematika uključena do te razine da omogućuje detaljniju analizu inkluzije (Smestad, 2018). To znači micanje od samog pukog traženja ikakve vidljivosti i inkluzije, kao što je slučaj primjerice u Hrvatskoj, do kritičnijeg pogleda na to kako je inkluzija odrađena. Norveška u svom kurikulumu ima model školskog učenja o LGBT temama gdje je odgovornost podijeljena između različitih školskih predmeta – Društvene znanosti, Biologije, predmeta pod nazivom RLE koji u svom programu sadrži vjeru, životne filozofije i etiku, Norveškog i Engleskog (Smestad, 2018). To je različit pristup od njihove susjedne Finske, koja pak u svom kurikulumu ima obvezni predmet Zdravstveni odgoj, na koji pada sva odgovornost razgovora o LGBT tematici. Istraživanje je pokrilo 129 udžbenika od prvog do desetog razreda, što bi u hrvatskom obrazovanju bilo ekvivalentno udžbenicima za osnovne škole i prva dva razreda srednje škole. U svim udžbenicima pronađeno je 246 stranica koje spominju LGBT tematiku, s time da se velika većina tih stranica nalazi u udžbenicima za razrede koji odgovaraju hrvatskim srednjoškolskim razredima, što ovo istraživanje čini posebno relevantnim za usporedbu. Unatoč većem broju instanci, gdje se LGBT tematika spominje u odnosu na ranije spomenuta hrvatska, bosanskohercegovačka i crnogorska istraživanja, i ovdje se u 70 udžbenika, od ukupnih 129, LGBT teme uopće ne spominju, što znači da je najčešći način za nošenje s LGBT temama ignoriranje (Smestad, 2018). Unatoč tome, ondje gdje se LGBT teme spominju to se radi na pozitivniji način, iako je to zapravo samo slučaj s lezbijskom i homoseksualnom skupinom tema, s obzirom na to da su teme biseksualnosti i transrodnosti gotovo u potpunosti nezastupljene (Smestad, 2018). Pozitivnija reprezentacija se često spominje kroz prizmu fikcijskih tekstova, koji na maštovit i zanimljiv način daju učenicima prilike da prožive iskustva LGBT likova. Autor zaključuje kako model obrazovanja gdje „jedan školski predmet ima glavnu odgovornost za LGBT tematiku omogućuje stvaranje boljih udžbenika s manje fragmentacije i boljom koordinacijom, pristup s podjelom odgovornosti među više predmeta potencijalno bolje podržava perspektivu gdje su LGBT teme cjelovitije objašnjene“ (Smestad, 2018, 18). Ovaj zaključak otvara još jednu potencijalnu raspravu o tome kako je najbolje pristupiti LGBT tematici u nastavi, iako se mora reći da Hrvatska još nema nikakav sistematski model tako da ova rasprava još nema osnovicu kakvu ima u, kako smo ovdje uvidjeli, nordijskim zemljama.

2. Metodologija

2.1. Određenje cilja istraživanja

Iz navedenih podataka u uvodu istraživanja jasno je da je LGBTIQ zajednica na ovome prostoru marginalizirana skupina, što se može očitati i kroz generalnu nevidljivost LGBTIQ zajednice i tematike detektirane u jedinom prijašnjem istraživanju na ovu temu na području Republike Hrvatske provedenom prije deset godina (Brumen, 2012), kao i u sličnim istraživanjima provedenima u regiji (Đurković, 2010 i Zeković, 2013). Zaključci tih istraživanja su velikim dijelom pokazali nevidljivost LGBTIQ zajednice i tematike, što otvara prostor za novo istraživanje koje bi utvrdilo je li došlo do poboljšanja u vidljivosti LGBTIQ zajednice i tematike. Neka od izdvojenih istraživanja ujedno ostavljaju mjesto za napredak u području metodologije, poglavito ono hrvatsko, koje je za nas i najrelevantnije, što znači da je istraživanje samo po sebi nemoguće koristiti kao predložak za kasniju replikaciju. Novo istraživanje vidljivosti LGBTIQ tematike u domaćim udžbenicima pedagojski je relevantno jer udžbenici učenicima prenose vrijednosti i načela iz kurikuluma i imaju potencijal, kako je istraživanje GLSEN-a (2011) pokazalo, učiniti da se LGBTIQ učenici u školi osjećaju sigurnije i prihvaćenije. Učenici su također, kroz ranije istaknuta istraživanja o njihovim stavovima i znanjima, ukazali da postoji značajan prostor za zabrinutost i želju za radom na napretku po pitanju stavova o ovoj tematici, zbog čega smatram bitnom ovu analizu udžbenika kao uvid u trenutno stanje u obrazovnom sustavu, kako bi se vidjela sva mjesta za napredak i poboljšanje. Prostor za novo istraživanje i pogled na vidljivost LGBTIQ populacije u hrvatskim srednjoškolskim udžbenicima ujedno otvaraju i društveno-političke promjene do kojih je došlo u posljednjem desetljeću, kao što su ustavna promjena definicije braka te Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola (2014), kao i promjene u sferi obrazovanja kroz nove obrazovne reforme. Ovo istraživanje ujedno proširuje kraticu dalje od LGBT, što znači da analiza uključuje veći spektar osoba, specifično interseksualne i *queer/questioning* osobe. S obzirom na nedavne hrvatske obrazovne reforme, udžbenici koji se analiziraju su veoma recentni i aktualni, što samim time znači da će vjerojatno i biti u uporabi dogledni niz godina, zbog čega je još i bitnije istražiti kako se odnose prema predstavljenim problemima. Ujedno težim tome da predstavim istraživanje koje je u budućnosti moguće preuzeti kao matricu za istraživanja na novim udžbenicima. Uzimajući u obzir sve navedeno, cilj ovoga istraživanja je, korištenjem kvantitativne

i kvalitativne analize, dobiti kritički uvid u reprezentiranost LGBTIQ tematike u odabranim hrvatskim srednjoškolskim udžbenicima. Konkretnije, kvantitativnom će se analizom nastojati dobiti informativni uvid u reprezentiranost kroz brojčane prikaze frekvencija pojavnosti odabrane tematike, dok će se kvalitativnom analizom nastojati dobiti dublji uvid u način pozicioniranja autora udžbenika prema LGBTIQ zajednici i temama.

2.2. Uzorak

Školske predmete sam, gledajući s makro razine, odabrao na temelju svojih očekivanja da ću teme relevantne za ovo istraživanje pronaći u predmetima društveno-humanističkog područja. Zbog šireg pitanja identiteta sam odabrao predmete poput Psihologije i Sociologije, koji se bave pitanjima osobnog i društvenog identiteta osobe. Zbog traganja za povijesnim spomenima LGBTIQ osoba te povijesnih borbi za prava sam odlučio u uzorak uvrstiti udžbenike iz Povijesti. Etika i Vjeronauk su mi se također činili kao neizbježni odabiri zbog svog fokusa na ljudski identitet, ali i pitanja obitelji i seksualnosti. Vjeronauk dodatno ističem kao dio uzorka zbog negativnih pronalazaka u udžbenicima Vjeronauka u istraživanju Brumen 2012. godine. Politika i gospodarstvo se fokusira na ljudska prava te zakonske akte koji ta prava omogućuju, što je vezano uz borbu LGBTIQ zajednice za jednaka prava. Jedini nastavni predmet koji sam odabrao, a da ne spada u područje društveno-humanističkih znanosti je Biologija, zbog toga što se Biologija u svom programu bavi vrlo bitnom temom spolnosti, to jest seksualnosti. Ostale prirodne znanosti, izuzev Biologije, sam isključio zbog toga što polazim od stajališta da se teme relevantne za ovo istraživanje u njima ne moraju nalaziti, pa jednako tako očekujem da bi iščitavanje udžbenika iz primjerice Kemije, Matematike ili Fizike bilo uzaludno i oduzimalo vrijeme od detaljnijeg istraživanja udžbenika koji su aktualniji za područje LGBTIQ tematike. Područje jezika sam također isključio smatrajući da su odabrani predmeti relevantniji, iako ne tvrdim da bi čitanje udžbenika iz Hrvatskog ili Engleskog jezika bilo uzaludno, nego da bi moglo predstavljati jedno od područja koje se u budućim istraživanjima može detaljnije proučiti.

Uzorak se sastoji od 26 hrvatskih srednjoškolskih udžbenika. Tablica s kompletnim popisom udžbenika se nalazi u Prilogu 1, gdje su prikazana sva 43 dostupna udžbenika iz odabranih školskih predmeta, dok su podebljani oni udžbenici koje sam ja izabrao kao dio uzorka pri ovom

istraživanju. Što se tiče odabira samih udžbenika po izdavačima, uzorak je ograničen u tome da je ovisio o dostupnosti udžbenika. Koristio sam dostupne e-verzije udžbenika zbog nemogućnosti posuđivanja udžbenika u knjižnicama te zbog želje da se izbjegnu financijski troškovi istraživanja uslijed kupovine udžbenika. Kako mi opći podaci o korištenju školskih udžbenika na razini države nisu dostupni, odlučio sam se na ove izdavače temeljem pregledavanja nekih od dostupnih popisa udžbenika srednjih škola u Republici Hrvatskoj⁶. Smatram da je uključivanje udžbenika barem dvije izdavačke kuće bitno kako bi se dobio uvid u potencijalno različito nošenje s istom tematikom i nastavnim programom.

Udžbenici iz svih odabranih predmeta su noviji, što znači da je cijeli korpus udžbenika različit od onih koji su korišteni u istraživanju Brumen 2012. godine, što je posljedica ranije spomenute reforme. Selekcija udžbenika za prve i druge razrede srednjih škola je veća, s obzirom na to da je ranije istraživanje za te razrede koristilo samo udžbenike iz Etike i Vjeronauka, a ja uz njih analiziram još udžbenike Biologije i Povijesti. Istraživanje Brumen je također imalo značajan fokus na feminizam, feminističku teoriju i položaj žena, što u ovom istraživanju nije slučaj.

2.3. Postupci i instrumenti istraživanja

Istraživanje se odvijalo u dvije faze. Prva faza je uključivala kvantitativnu analizu, dok je drugu fazu istraživanja činila kvalitativna analiza.

Za potrebe kvantitativne analize sam čitao odabrane udžbenike u cijelosti u potrazi za sljedećim tematskim cjelinama: rodne uloge i identiteti, spolnost i seksualnost, seksualna orijentacija, dugine obitelji, LGBTIQ pojmovi i terminologija, te prava seksualnih i rodni manjina⁷. Jedinice analize su mi činile potpoglavlja odabranih udžbenika u kojima sam kroz čitanje kompletnih udžbenika

⁶ Tako sam na primjeru XV. gimnazije u Zagrebu, I. gimnazije u Osijeku, III. gimnazije u Splitu i Prve sušačke gimnazije u Rijeci uvidio da se analizirani udžbenici koriste u nastavi u raznim dijelovima Hrvatske, iako moram ponoviti da je ovo samo nekoliko primjera na kojima te zaključke temeljim, s obzirom da mi širi podatci nisu dostupni. Kod udžbenika Vjeronauka i Etike je situacija nešto jednostavnija, s obzirom da su udžbenici etike Školske knjige jedini koji se koriste, a odabrani udžbenici Vjeronauka Kršćanske sadašnjosti jedini odobreni udžbenici katoličkog Vjeronauka za treće i četvrte razrede srednjih škola.

⁷ Od Brumen (2012) su preuzeti idući ključni pojmovi: seksualne orijentacije, LGBT pojmovi i terminologija, istospolne obitelji, rodni identiteti te prava LGBT zajednice. Razliku čini proširivanje same zajednice koja je u središtu istraživanja, s obzirom na fokus na LGBTIQ osobe u odnosu na LGBT osobe iz istraživanja Brumen.

pronašao pojavnost tematskih cjelina. Pojavnost tematske cjeline u određenom potpoglavlju čini jednu frekvenciju, čemu je mogući nedostatak činjenica da se u nekom potpoglavlju tematska cjelina samo površno spominje, dok je u nekom drugom potpoglavlju ta tematska cjelina u potpunom fokusu, ali za potrebe kvantitativne analize i jedna i druga varijanta opisane pojavnosti čine jednu frekvenciju. Odabrane tematske cjeline su usko povezane s tematikom opisanom u cilju istraživanja, pri čemu kvantitativna analiza služi za navedeni uvid u vidljivost te tematike. Kroz provedenu kvantitativnu analizu sadržaja, svaka zabilježena frekvencija pojavnosti tematske cjeline je činila jedan kod, a taj kod je zatim pridodan ranije određenim tematskim cjelinama. To znači da je prva faza analize deduktivne prirode, s obzirom na to da se kreće od već određenih općenitih tema kojima se zatim pridodaju specifični kodovi. Kada je riječ o procesu kodiranja, možemo govoriti o semantičkim kodovima, koji identificiraju i sumiraju ono što je u tekstu rečeno na relativno površan način, samo prenoseći informacije koje su prikazane kao takve, bez dubljeg promišljanja i analize o potencijalnom skrivenom značenju iza tih riječi (Terry i sur., 2017). Kvantitativni dio analize će služiti više kao generalni pokazatelj ukupnog broja frekvencija relevantne tematike u odabranim udžbenicima i polazište u pronalasku pojavnosti, što će biti na razini obavještavanja o tome koliko je frekvencija pronađene tematike i gdje je ona pronađena.

Za potrebe kvalitativne analize ću ući u dublju analizu kroz kasniju induktivnu reflektivnu tematsku analizu, gdje ću odbaciti zadane teme te će se svaka ranije istaknuta pojava i vidljivost relevantne LGBTIQ tematike iznova kodirati u svrhu promišljanja i pronalaska temi koje će na detaljniji i precizniji način pokazati kako se odabrani hrvatski srednjoškolski udžbenici nose s LGBTIQ tematikom. Svrha kvalitativne analize je otići korak dalje od traženja same pojavnosti LGBTIQ tematike u udžbenicima te istražiti odnose udžbenika i njihovih autora prema LGBTIQ zajednici i tematici kroz kritičko iščitavanje i analizu jedinica pojavnosti. Inicijalno čitanje kompletnih udžbenika, koje je odrađeno u sklopu prve, kvantitativne faze istraživanja, u kojem bilježim i izdvajam potpoglavlja u kojima se nalazi tekst koji smatram relevantnim za samo istraživanje, ujedno doprinosi prvoj fazi tematske analize, prema Braun i Clarke (2012), koju klasificiraju kao upoznavanje s podacima i uzorkom. U nastavku ću detaljnije proći kroz svoj proces svih šest faza tematske analize koje Braun i Clarke (2012) opisuju. Nakon prvog prolaska kroz udžbenike, za bolje upoznavanje s podacima prije nastavka tematske analize sam još jednom

prošao kroz izdvojene podatke kako bih se uvjerio da su upravo oni relevantni za dalje istraživanje i kako bih mogao prijeći u iduću fazu. Druga faza analize je generiranje inicijalnih kodova. Tu sam, kao što je ranije napomenuto, odbacio ranije kodove iz kvantitativnog dijela analize i krenuo u njihovo generiranje ispočetka. Što se tiče pristupa samom kodiranju, osim detektiranja manifestnih, težim i latentnim kodovima, koji pokušavaju pronaći uzorke ili priče u podacima koji se nalaze ispod same površine i inicijalnog značenja teksta (Terry i sur., 2017). Takve interpretacije se baziraju na ranije dostupnim podacima i teoriji, no ovaj pristup kvalitativnom istraživanju kroz reflektivnu tematsku analizu također ostavlja istraživaču mjesto za subjektivnost i na tu subjektivnost istraživača se gleda kao na resurs, a na analiziranje podataka kao pričanje priče kroz interpretaciju i stvaranje, a ne pronalaženje i otkrivanje istine koja se nalazi negdje skrivena u podacima (Braun i Clarke, 2019). Konkretni primjer bi bio ako udžbenik opisuje upuštanje u seksualne odnose u adolescenciji kao nešto impulzivno i opasno, povlačeći paralelu s vozačem koji stišće gas, a ne dotiče kočnicu, moj pripadajući kod je *prtajeno zalaganje za apstinenciju*, s obzirom na to da tako tumačim poruku koja se šalje gledajući dalje od površinskog značenja teksta. Nakon kodiranja slijedi faza traženja tema, gdje slijedim prijedloge Braun i Clarke, što znači da teme ne izviru iz podataka kao neko blago koje je skriveno, nego je istraživač aktivni sudionik u njihovu stvaranju (Braun i Clarke, 2019). Cilj svake teme je da ne bude jednodimenzionalna te da ima svoju centralnu ideju koja ju čini različitom od druge teme, ali da opet sve teme budu na neki način povezane u svrhu šireg cilja istraživanja. Tako recimo uzimam ranije spomenuti kod zalaganja za apstinenciju uz druge kodove kao što su *spolno obrazovanje bazirano na zastrašivanju* i *izmišljeno promicanje promiskuitetnog ponašanja kod mladih*, te uviđam da se stvaraju određeni obrasci u gledanju na seksualnost mladih kao na nešto od čega treba bježati i od čega ih treba zaštititi. S obzirom na ranije predodređene teme iz prvog dijela analize te iščitavanja prijašnjih istraživanja, teško je u osmišljavanju tema ući bez nekakvih osobnih ideja o tome kako bi trebale izgledati, ali nastojao sam da te teme organski proizađu iz onoga što mi sami podaci iz uzorka predstavljaju, ili ne predstavljaju. Četvrta faza uključuje pregledavanje tema, na način da se radi recenzija jesu li teme dovoljno jasno razgraničene i imaju li dovoljno materijala koji ih podržava. U toj fazi sam primjerice uvidio da smatram kako imam dovoljno materijala da razgraničim pitanje seksualnosti na dvije zasebne teme, što sam u petoj fazi definiranja i imenovanja tema i napravio, gdje sam onu temu koja od seksualnosti bježi nazvao „strah od seksualnosti mladih“, a drugu temu gdje se seksualnost prihvaća sam nazvao „seksualna sloboda“. U Prilogu 3 se može vidjeti konačna

podjela tema uz sve kodove koje sam pripisao svakoj od tih tema. Zadnja faza tematske analize je pisanje i predstavljanje svega što sam pronašao kroz rezultate i raspravu, što slijedi u nastavku.

3. Rezultati i rasprava

3.1. Kvantitativna analiza udžbenika

Kao što je istaknuto u metodološkom dijelu rada, kvantitativni dio analize sam započeo s ključnim terminima oko kojih sam gradio svoje čitanje kompletnih udžbenika te prikupljao podatke koji bi bili relevantni za svaki od tih ključnih termina, koji su redom: rodne uloge i identiteti, spolnost i seksualnost, seksualna orijentacija, dugine obitelji, LGBTIQ pojmovi i terminologija te prava seksualnih i rodni manjina. Kako su mi jedinice analize potpoglavlja udžbenika, sveukupno sam pronašao 106 potpoglavlja u kojima se na neki način spominje jedna ili više od gore navedenih tema. U inicijalnoj fazi čitanja sam označio i izdvojio svako od tih potpoglavlja za kasnije kodiranje. Svaku pronađenu relevantnu jedinicu analize sam kodirao na vrlo kratak način, najčešće s nekoliko riječi, čime sam pokušao što je više moguće sažeti ono o čemu je u svakom od tih potpoglavlja riječ. Primjerice, ako uzmemo primjer potpoglavlja u udžbeniku politike i gospodarstva koje govori o Zakonu o životnom partnerstvu osoba istog spola, pripadajući kod bi glasio *relevantni zakonski okvir*, što bi u kasnijem procesu pridodavanja kodova ključnim terminima bilo označeno kao jedna frekvencija pod ključnim terminom *prava seksualnih i rodni manjina*. Relevantnu tematiku sam pronašao u 22 od ukupno 26 udžbenika koji su činili uzorak. Što se tiče svakog od ključnih pojmova, najviše kodova, njih 26, sam pripisao pojmu o pravima seksualnih i rodni manjina. Slijede pojmovi *rodne uloge i identiteti* te *spolnost i seksualnost*, kojima je svakoj pripisano 24 koda, zatim *seksualna orijentacija* s 13, *dugine obitelji* s 12, te *LGBTIQ pojmovi i terminologija* s 8 kodova. Po frekvenciji pojavnosti se ističe udžbenik Etika 1 izdavača Školska knjiga, s 24 jedinica analize u kojima sam pronašao pojmove relevantne za ovo istraživanje, što vjerojatno nije toliko iznenađujuće, nego je zapravo i očekivano s obzirom na to da se jedna cijela cjelina knjige, od ukupno pet koje sadrži, bavi identitetom, s posebnim naglaskom na spol i rod kao obilježja identiteta. S 12 pronađenih potpoglavlja se ističe i udžbenik Sociologija izdavača Školska knjiga zbog široke pokrivenosti odabranih pojmova. Ovaj dio same analize ne ulazi u same detalje onoga što je uočeno, to jest u percepciju je li ono što je napisano pozitivno ili negativno po pitanju LGBTIQ tematike, s obzirom na to da u takvu analizu ulazim u nastavku. Detaljniji prikaz kvantitativne analize se nalazi u Prilogu 2.

3.2. Kvalitativna analiza udžbenika

Kroz ponovno iščitavanje podataka i latentno kodiranje ranije pronađenih potpoglavlja sam, putem ranije objašnjenog procesa u poglavlju o metodologiji, nadalje odredio određene obrasce koji proizlaze iz dubljeg i kritičkog čitanja onoga što se u udžbenicima nalazi. U nastavku ću svaku od tih tema odvojiti i detaljnije analizirati, objedinjujući rezultate i raspravu. Započinjem sa širom temom seksualnosti, s obzirom na nalaze koji govore o značaju kvalitetne seksualne edukacije za bolje ishode i iskustvo LGBTIQ mladih. Zatim se okrećem istospolnim parovima i obiteljima zbog velikog broja nalaza u udžbenicima o brakovima i obiteljskim strukturama. Zatim se okrećem pojedincima koji čine LGBTIQ zajednicu, prvo kroz odrednice njihova identiteta, a onda i kroz predrasude s kojima se suočavaju. Zbog implikacija za rodne manjine, važnom smatram i temu rodni uloga i podjela, pogotovo perpetuiranje stereotipnih i zastarjelih pogleda na tu temu. Završavam s pogledom na ohrabrujuće primjere po pitanju inkluzivnosti, kako bi se na kraju pokazalo kako se može i treba kvalitetnije pristupiti LGBTIQ tematici. Na početku svake teme u nastavku u kurzivu donosim njeno određenje.

3.2.1. Poticanje straha od seksualnosti kod mladih

Ova tema analizira pogled na seksualno obrazovanje mladih kroz prizmu apstinencijskih programa. Apstinencijski programi seksualnog obrazovanja od seksualnosti zaziru i ističu isključivo negativne posljedice seksualnih aktivnosti te su štetni za mlade LGBTIQ osobe.

Razne američke organizacije, uključujući Advocates for Youth, Planned Parenthood Federation of America i Human Rights Campaign Foundation, su 2015. godine objavile pregled istraživanja koje se bave važnosti inkluzivne seksualne edukacije za LGBTIQ mlade, gdje između ostalih tema ulaze u razloge zašto je seksualno obrazovanje bazirano na apstinencijskim programima štetno za mlade pripadnike LGBTIQ zajednice. Iz toga proizlaze moji razlozi za fokus upravo na temu seksualnosti kao početak moje analize vidljivosti LGBTIQ tematike i uvid pristup seksualnom obrazovanju koji se može iščitati iz analiziranih udžbenika, a ono što sam primarno primijetio kroz čitanje udžbenika je kompletno isključivanje mladih pripadnika LGBTIQ zajednice iz razgovora kada je riječ o ovoj tematici. Dodatno sam iz čitanja stekao dojam o generalnom pogledu autora

udžbenika na seksualnost kao nešto čega se treba bojati i od čega mlade treba zaštititi i sačuvati, iako je seksualnost sasvim prirodan aspekt identiteta mladih osoba, s obzirom da je adolescencija vrijeme razvijanja i otkrivanja seksualnosti, na što utječu biološki, psihološki i društveni faktori (Kar i sur., 2015). Adolescentsku seksualnost ne bi trebalo definirati kao problematično ponašanje, s obzirom na to da sigurna seksualna aktivnost može pozitivno doprinijeti adolescentskom razvoju kroz povećanje samostalnosti, društvenih kompetencija i samopouzdanja (Moore i Rosenthal, 2007). Iz toga proizlazi kako bi mladima, uz primjereno obrazovanje, trebalo biti dopušteno istraživati seksualnost kako bi mogli otkriti gdje se po tom pitanju nalaze. Po iznimno zatvorenom pogledu na seksualnost se ističe udžbenik Vjeronauka za treće razrede srednjih škola Životu ususret izdavača Kršćanska sadašnjost. Jedan od podnaslova u samoj knjizi je „Spolnost nije cilj, nego sredstvo“, u kojem se ističe kako je „vlastitu spolnost moguće živjeti na dva načina: u braku u i celibatu“ (Životu ususret, 2020, 70). Prema ovom udžbeniku, samo se kroz nepracticiranje spolnosti „odgaja i usmjerava prema zdravom i odgovornom ponašanju. Jer, bez obzira na silinu kojom se na mlade obrušava poticaj na promiskuitetno ponašanje u suvremenom društvu, razboritost nam govori da je jedino ispravno ponašanje na području spolnosti apstinencija do braka i vjernost u braku“ (Životu ususret, 2020, 70). Teško je reći odakle tvrdnja da se mlade gura na promiskuitetno ponašanje, s obzirom na to da takva tvrdnja, koja je prezentirana kao činjenica i ponavlja se još jednom kasnije u udžbeniku, iza sebe nema nikakav izvor ili navedene razloge. Ovakav pogled na seksualnost se poklapa sa seksualnom edukacijom kroz apstinencijske programe, koji su razvijeni u Sjedinjenim Američkim Državama te se „temelje na usvajanju specifičnih stavova, uključujući i moralne vrijednosti, prema kojima fizičko i psihičko zdravlje počiva na odgađanju seksualnih kontakata do ulaska u trajnu i monogamnu vezu (brak)“ (Štulhofer i Hodžić, 2003, 2). Ujedno smatram da sama mistifikacija spolnosti može dovesti do toga da mlade više zainteresira na neodgovorno ponašanje, jer se nešto tako nepoznato može činiti uzbudljivim za mlade u fazi života kada su voljni uzimati veće rizike. Takvo razmišljanje potvrđuju i određeni empirijski podatci. Meta-analize pokazuju kako „apstinencijski programi do sada nisu uspjeli niti odgoditi seksualnu inicijaciju, ni smanjiti seksualnu aktivnost“ (Štulhofer i Hodžić, 2003, 4), dok jedno evaluacijsko istraživanje čak ukazuje da su takvi programi imali i suprotan učinak od očekivanog, gdje se seksualna aktivnost mladih povećala (Grunseit i Kippax, 1997 prema Štulhofer i Hodžić, 2003). Slične nalaze potvrđuju i istraživanja Underhill i sur. (2007) te Kirby i sur. (2007). S druge strane, otvorena komunikacija i edukacija, koja se ne zasniva na zastrašivanju,

može mladima iskomunicirati kako je riječ o nečemu što je zajedničko većini ljudi i dati im do znanja da je prihvatljivo na odgovoran i konsenzualan način ulaziti u odnose s osobama koje ih privlače, neovisno o njihovom spolu i rodu. Takav pristup seksualnoj edukaciji najviše odgovara novijoj generaciji teorijski utemeljenih programa, koji se oslanjaju na empirijski provjerene modele promjene ponašanja te nastoje poticati na odgovorno iskazivanje seksualnosti kroz usvajanje bihevioralnih vještina poput uspješne primjene zaštitnih sredstava (Štulhofer i Hodžić, 2003). Takvi su se programi ujedno pokazali najučinkovitijima u odgađanju seksualne inicijacije i povećavanju uporabe zaštitnih sredstava (Štulhofer i Hodžić, 2003). Što se tiče odgoja i obrazovanja po tom pitanju, zanimljivo je kako se u istoj knjizi napominje važnost spolnog odgoja za cjelokupni ljudski odgoj, ali samo ako se pristup u školi ne kosi sa svjetonazorom roditelja⁸ (Životu ususret, 2020), čime se efektivno poziva na to da se osobama u školskom sustavu, koje su obrazovani profesionalci, oduzme autoritet u vlastitom polju i učenike se ostavi informacijama koje dobivaju kod kuće, gdje određeni kurikulum te plan i program ne postoje. S obzirom na povijesne religijske stavove prema seksualnosti, ovakvi nalasci možda i nisu tolik šokantni, ali važno je istaknuti da se slični pogledi mogu pronaći i u udžbenicima drugih predmeta. U udžbeniku Psihologija za druge i treće razrede gimnazija, izdavač Školska knjiga, poglavlje o adolescenciji govori o impulzivnom ponašanju, posebno ističući upuštanje u seksualne odnose kao aktivnost kod koje je bitno promisliti je li to što činimo u redu (Psihologija, 2022), što samo po sebi zvuči primjerenim, ali se pridodaje anegdota da su mladi, ako to ne čine, „kao vozači koji samo stišću gas, a ne dotiču kočnicu“ (Psihologija, 2022, 251). Takva anegdota opet cijeli pristup seksualnosti stavlja u domenu razmišljanja isključivo o opasnosti, a ne o zadovoljstvu i ispunjenju potreba, što program ovog udžbenika jednako tako smješta u domenu apstinencijskih programa seksualnog obrazovanja. Autori tvrde da adolescent pogrešno vjeruje da je neuništiv „te se zbog toga češće upušta u rizična ponašanja poput eksperimentiranja s alkoholom i drogama ili promiskuitetom (učestalim mijenjanjem seksualnih partnera/partnerica)“ (Psihologija, 2022, 253), čime se produbljuje stigmatiziranje seksualnosti i izjednačava se s korištenjem supstanci koje imaju objektivno dokazane negativne posljedice, što se opet može protumačiti kao svojevrsan poziv na izbjegavanje seksualnih odnosa i zaziranje od pronalaska i potpunog otkrivanja tog dijela

⁸ Cijeli citat iz udžbenika glasi ovako: „Cjelokupni ljudski odgoj neshvatljiv je bez spolnoga odgoja koji se temelji na ispravnom shvaćanju i vrednovanju ljudske spolnosti. Uz neizostavan roditeljski odgoj škola je prikladno mjesto za spolni odgoj koji se neće kositi sa svjetonazorom roditelja koji su prvi i privilegirani odgojitelji vlastite djece“ (Životu ususret, 2020, 70).

identiteta. Program udžbenika Biologije za druge razrede srednjih škola uključuje učenje o ljudskoj spolnosti i razmnožavanju. Udžbenik u izdanju Školske knjige materiju ne povezuje s mogućim situacijama u stvarnom životu. Tako su primjerice oblici kontracepcije opisani bez dodatnih informacija o tome kako se koriste. Udžbenik Profila detaljnije ulazi u spolni život mladih, pohvalno spominjući da on „ne uključuje samo biološku potrebu za razmnožavanjem, već i emotivno zbližavanje sa spolnim partnerom“ (Biologija 2, 2020, 150), iako nakon toga odmah slijedi podsjećanje na spolno prenosive bolesti i neželjenu trudnoću, bez spomena načina prevencije. Udžbenik kasnije još sadrži jedno potpoglavlje o planiranju obitelji i spolnom životu, gdje značajan dio sadržaja čini razgovor o osobnim, sociološkim, medicinskim i etičkim problemima koje nosi neplanirana trudnoća (Biologija 2, 2020, 161). Teme kao što su neplanirane trudnoće i spolno prenosive bolesti svakako moraju biti uključene kada govorimo o cjelovitom seksualnom obrazovanju, no čini mi se kako je ovdje riječ o prevelikom naglašavanju potencijalno negativnih posljedica seksualnih odnosa, što iznova tumačim kao spolno obrazovanje bazirano na zastrašivanju mladih, a razgovor o spolnom životu koji uključuje samo razgovor o trudnoćama sam po sebi iz razgovora isključuje neheteroseksualne osobe. Udžbenici Biologije bi se tako po pitanju seksualne edukacije čak mogli svesti na zastarjele informativne programe seksualne edukacije, koji se „temelje na prenošenju bioloških i medicinskih informacija o ljudskoj seksualnosti i reprodukciji, naglašavajući pritom rizike vezane uz seksualnu aktivnost“ (Štulhofer i Hodžić, 2003, 2). Programi seksualne edukacije koji se baziraju na takvom pristupu jednako tako nemaju utjecaja na seksualno ponašanje (Kirby, 1992 prema Štulhofer i Hodžić, 2003).

3.2.2. Seksualna sloboda

Kroz ovu se temu analiziraju nalazi koji odskaču od ranije spomenutih pogleda na seksualnost, gdje se ističe važnost slobode u izražavanju seksualnosti te prihvaćanje seksualnosti kao dijela identiteta i života, pogotovo za LGBTIQ mlade koji su generalno isključeni iz rasprava koje su dio seksualnog obrazovanja.

Za razliku od prošle teme i udžbenika čiji je sadržaj tamo pronašao svoje mjesto, smatram da je važno prikazati da postoji i drugačiji i otvoreniji pogled na seksualnost od onog koji je ranije prikazan, pogotovo kada se obzir uzmu nalazi istraživanja (Advocates for Youth i sur., 2015) o

negativnim posljedicama za LGBTIQ mlade u slučaju neprimjerenog seksualnog obrazovanja. Udžbenik Etika 1 u tome prednjači, govoreći o spolnosti kroz više različitih prizmi. Primarno se ističe kako se „o seksualnosti ili spolnosti rijetko govori, a kada se ta važna tema o našem identitetu i otvori, o njoj se raspravlja u negativnom svjetlu. Govori se o spolno prenosivim bolestima, raspravlja se o svjetonazorskim razlikama u doživljaju spolnosti, izvješćuje se o razuzdanim tulumima mladih po klubovima na hrvatskoj obali“ (Etika 1, 2022, 132). Ovaj citat odlično pogađa neke od točaka koje sam otvorio u raspravi o strahu o seksualnosti i ujedno predstavlja dobru osnovu za kvalitetniji i otvoreniji dijalog o toj bitnoj tematici, bez stigmatiziranja i moraliziranja. Autori udžbenika dodaju kako se etički pojam 'neprihvatljivo seksualno ponašanje' pogrešno rabi „za opisivanje ljudskog identiteta i određenih ponašanja koji nisu u skladu s nečijim kulturološkim ili vjerskim stajalištima odnosno svjetonazorom pa se kritiziraju i odbacuju kao nemoralni“ (Etika 1, 2022, 132). Ovo je iznimno bitno osvijestiti kod mladih ljudi kako ne bi osjećali da rade nešto krivo na svom osobnom putu istraživanja seksualnosti kao dijela identiteta. Ta tema ne bi trebala biti tabu, niti bi autori udžbenika ranije analizirane teme straha od seksualnosti trebali etiketirati određena ponašanja kao neprihvatljiva, pogotovo ako za to ne daju opravdane razloge i opišu što to onda predstavlja prihvatljivo seksualno ponašanje. Razloge zašto je to štetno možemo pronaći u tome da su istraživanja pokazala kako neprimjerena i diskriminatorna seksualna edukacija dovodi do neproporcionalno lošijih ishoda u seksualnom zdravlju za LGBTIQ mlade u odnosu na druge vršnjake (Advocates for Youth i sur., 2015). U idućoj sekciji rasprave o spolnosti autori konstatiraju da je spolnost ili seksualnost važan dio života te sastavni dio identiteta te da „doživljaj spolnosti te s njime povezani osjećaji, ponašanja i iskustva znatno utječu na našu dobrobit“ (Etika 1, 2022, 133). Ovime se dotiče vrlo važna točka za mlade pripadnike LGBTIQ zajednice, a to je mentalna dobrobit koja dolazi s prihvaćanjem svog identiteta i seksualnosti koja je drukčija od one društveno dominantne. Kao korak dalje od zatvorenog i isključujućeg pogleda na spolnost kao način za produljivanje vrste, ističe se zadovoljavajući, sigurni i ugodni spolni život, te primjeren odgoj i obrazovanje na temelju znanstvenih činjenica, a ne vjerskih uvjerenja (Etika 1, 2022, 138). Ovakvo inkluzivnije obrazovanje i definiranje spolnosti je korak ka boljem statusu seksualnih manjina. Negativni aspekt je činjenica da je Etika izborni predmet koji na državnoj razini pohađa znatno manji broj učenika nego Vjeronauk, tako da ovakvi sadržaji dospiju do manjeg dijela srednjoškolske populacije, a represivni stavovi prikazani ranije do većeg broja srednjoškolaca. Podaci dostupni iz školske godine 2015./2016. pokazuju da na razini Republike Hrvatske Etiku

pohađa tek 17,94 posto srednjoškolaca⁹, a nema razloga vjerovati da su ti podaci u ovom trenutku značajno drugačiji. Iz tog razloga je važno da slične kodove možemo pronaći i u udžbenicima drugih predmeta. U ovom slučaju je riječ o udžbenicima Politike i gospodarstva Školske knjige, Sociologije Profila te udžbenicima Povijesti Školske knjige i Profila. Udžbenici Sociologija i Politika i gospodarstvo se slažu u tome da je seksualnost više od same biologije, ističući kako se „reproduktivna funkcija obitelji, čiji je cilj produljenje ljudske vrste, odvaja od seksualne funkcije i zadovoljenja spolnih nagona“ (Sociologija, 2020, 69). Dodaje se i kako postoje određene seksualne sklonosti koje određuju naš položaj u društvu i čine nas onime što jesmo (Politika i gospodarstvo, 2021), što je upravo poruka koja gradi duh inkluzivnosti i prihvaćanja različitosti. Povijesne knjige oba izdavača u svom sadržaju spominju povijesne pokrete za seksualnu slobodu i seksualnu revoluciju, ističući vrijeme 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća kada „nove generacije odstupaju od tradicionalnoga patrijarhalnoga heteroseksualnog oblika spolnosti“ i kada su „psihanalitičari i antropolozi naglašavali vezu između seksualne represije i psihičkih poremećaja te zagovarali liberalni odnos prema seksualnosti“ (Zašto je povijest važna? 3, 2020, 228). Time se daje bitan uvid u početak liberalnijeg odnosa prema seksualnosti.

3.2.3. Prava istospolnih parova i obitelji

Ova se tema bavi pogledima i stavovima vezanim specifično za istospolne parove i obitelji te njihova prava po pitanjima braka i roditeljstva, istražujući koliko su takve zajednice reprezentirane u širim raspravama o obiteljskim strukturama.

Kroz čitanje udžbenika je postalo jasno da su teme poput braka i obitelji često zastupljene i to kroz veliki raspon školskih predmeta, od Vjeronauka i Etike, do Povijesti, Sociologije i Biologije. S jedne strane imamo zastarjele, tradicionalne poglede na institucije obitelji i braka, opetovano prikazane u udžbeniku Vjeronauka Životu ususret. Za autore je brak „isključiva, neraskidiva i plodna veza jednoga muškarca i jedne žene“ (Životu ususret, 2020, 73). Dodaju kako „brak koji je temelj obitelji temeljna je zajednica svakoga društva“ (Životu ususret, 2020, 74). Jasno je vidljivo kako takve definicije isključuju i invalidiraju neheteroseksualne parove kroz izričito usko definiranje pojmova. Definicija braka pronađena u udžbeniku je kompatibilna sa službenim

⁹ <https://www.vecernji.hr/vijesti/katolicki-vjeronauk-pohada-86-daka-1130429>

nacionalnim dokumentima s obzirom na zakonsku regulativu proizašlu iz referenduma 2013. godine, koja je u Ustav Republike Hrvatske unijela definiciju braka kao životne zajednice žene i muškarca. Pitanje referenduma se otvara u udžbeniku Etika 2, gdje autori konstatiraju da takva definicija braka „predstavlja volju i mišljenje tek nešto više od 25%, odnosno ¼ hrvatskih građana koji imaju pravo glasa“ te kako je ta promjena Ustava „ograničila ljudska prava u Hrvatskoj“ (Etika 2, 2022, 128). Time vrlo jasno daju do znanja koliko je ta odluka bila štetna u borbi za prava LGBTIQ zajednice, pogotovo kada se uzme u obzir koliko je mali broj ljudi bio presudan da do toga dođe. Mijenjanje te definicije bi zahtijevalo ponovni referendum, što se s obzirom na trenutni status LGBTIQ zajednice u Hrvatskoj čini nemogućim. Diskriminirajući sadržaj po pitanju istospolnih parova i obitelji je čest kada je riječ o diskusiji o medicinski potpomognutoj oplodnji. Udžbenik Etika 3 jedini izričito spominje omogućavanje pristupa medicinski potpomognutoj oplodnji svima, ističući kako je „napredak znanosti i razvoj medicinski potpomognute oplodnje omogućio potomstvo i ženama zdravog reproduktivnog sustava koje se odlučuju za samohrano majčinstvo ili za roditeljstvo u istospolnoj obiteljskoj zajednici“ (Etika 3, 2022, 48). S druge strane, udžbenici Biologija 3 Školske knjige i Profila te Etika 2 o potpomognutoj oplodnji govore samo u kontekstu osoba koje imaju zdravstvene poteškoće zbog kojih ne mogu ostvariti roditeljstvo, uz nevidljivost osoba koje to mogu raditi iz drugih razloga, poput primjerice istospolnih parova. To je u skladu s isključujućim Zakonom o medicinski potpomognutoj oplodnji (2012), u čijem članku 4. stoji: „medicinski potpomognuta oplodnja jest postupak koji se provodi tek kada je dotadašnje liječenje neplodnosti bezuspješno ili bezizgledno, te radi izbjegavanja prijenosa teške nasljedne bolesti na dijete kod prirodnog začeća“ (2012). S obzirom na to da sama legislativa nije inkluzivna prema drugim kandidatima za potpomognutu oplodnju, teško je očekivati puno više od udžbenika, stoga promjene ovdje trebaju započeti u samim zakonskim regulativama. Autori udžbenika Životu ususret u svom argumentiranju o ovoj temi odlaze najdalje, gdje stoji kako „tehnike (inseminacija i heterologna umjetna oplodnja) vrijeđaju pravo djeteta da bude rođeno od oca i majke koje poznaje, koji su među sobom vezani ženidbom. One su izdaja isključivoga prava supružnika da postanu otac i majka samo jedno pomoću drugoga“ (Životu ususret, 2020, 96). Ovime se oštro osuđuje koncept potpomognute oplodnje, tako da u njihovim očima u obzir ne dolazi ni zakonski dopušteni oblik, a kamoli u ikakvim drugim životnim situacijama poput istospolnih zajednica, čime izravno diskriminiraju širok spektar osoba koje žele imati djecu, a to ne mogu bez potpomognute oplodnje.

Nakon isticanja negativnih primjera, dolazim do slučajeva u kojima je sadržaj udžbenika pokazao inkluzivnost i otvaranje pozitivnog dijaloga po temi istospolnih parova i obitelji. Udžbenik Sociologija Školske knjige se ističe po tom pitanju. Autori dijalog o obiteljima započinju tvrdnjama kako „obitelji dolaze u različitim veličinama i oblicima“ i kako se „u suvremenom svijetu proširuje tradicionalni pogled na obitelj“ (Sociologija, 2021, 88). U raspravi o nuklearnim obiteljima autori napominju kako „uz nuklearnu obitelj koja podrazumijeva zajednicu majke, oca i djece, postoji i istospolna, takozvana dugina obitelj, koja se sastoji od dvije majke ili dva oca i njihove djece“ (Sociologija, 2021, 89). Istospolne obitelji se konkretno ističu, a ovo je ujedno i jedina pojava pojma duginih obitelji u svim analiziranim udžbenicima. Odmak od zastarjelih pogleda na obiteljske strukture i vidljivost istospolnih zajednica je vidljiva i po pitanju obiteljskih vrijednosti, poštivanja različitosti i nepostojanja jedne ispravne strukture. Autori najjasnije pokazuju svoje stavove o obiteljskim vrijednostima kroz ovu tvrdnju: „suprotno mišljenju konzervativnijih grupa u društvu, suvremene društvene promjene nisu pridonijele raspadu tradicionalnih, nuklearnih obitelji“ (Sociologija, 2021, 91). Ovime zauzimaju čvrst liberalni stav koji, iako ne izriekom ovdje, podržava dugine obitelji koje stoje na udaru konzervativnih struja, što je najbolje vidljivo kroz referendum o zakonskoj definiciji braka 2013. godine. Autori Profilovog udžbenika, koji je drugi udžbenik Sociologije u ovoj analizi, pri definiranju obitelji ističu da su u „suvremenome društvu mnoge demokratske države dozvolile sklapanje braka osobama istog spola“ (Sociologija, 2020, 76). Nadalje, istospolne zajednice i brakovi se definiraju, uz naznaku da je registrirano partnerstvo samo korak k ostvarivanju stvarnih, jednakih prava. Kao pozitivan primjer se navodi povijest prava homoseksualnih parova u Danskoj, koji su od inicijalnog partnerstva došli do prava na brak i vjenčanje u crkvi. Takvi primjeri su bitni pokazatelji mladim pripadnicima LGBTIQ zajednice da postoji nada u napredak i boljitak prava, čime autori udžbenika zapravo i zaključuju svoju raspravu o istospolnim zajednicama: „iako su i mnoga suvremena demokratska društva netolerantna prema osobama koje žive u istospolnim vezama, promjene su ipak vidljive s obzirom na porast država koje su takve veze ozakonile“ (Sociologija, 2020, 86).

Još jedno bitno pitanje je ono o posvajanju djece od strane istospolnih parova. Udžbenik Etika 1 se zalaže za prava istospolnih parova na zasnivanje obitelji posvajanjem. Etika 3 tu temu proširuje, postavljajući bitna pitanja: „zbog čega je seksualna orijentacija kriterij koji treba uzeti u obzir pri prosudbi potencijala pojedinca ili para za roditeljstvo? Što je to problematično s moralnoga,

društvenoga ili znanstvenoga gledišta glede istospolnih obitelji?“ (Etika 3, 2022, 61). Autori ujedno daju odgovore na najčešće argumente protivnika posvajanja od strane istospolni obitelji, zaključujući kako „na dobrobit i cjelovit i sretan razvoj djece ne utječe seksualna orijentacija roditelja, nego stabilnost roditeljskog odnosa“ (Etika 3, 2022, 62). Profilog udžbenik iz Sociologije pak izdvaja povijesnu presudu kojom se u Republici Hrvatskoj paru homoseksualne orijentacije omogućilo udomljavanje djeteta. Jasno je kako ova tema nije zastupljena u većem broju udžbenika. Jedan od potencijalnih razloga tome je zasigurno i činjenica da ovakve rasprave tematski ne odgovaraju u velik broj udžbenika, ali smatram da postoji i faktor duboko ukorijenjene stigme u društvu koja je produkt vjerskih i moralnih uvjerenja, što sputava kvalitetniji dijalog o ovoj temi. Meta analiza razvojnih ishoda djece istospolnih i heteroseksualnih roditelja je zaključila kako kod djece istospolnih i heteroseksualnih roditelja ne postoje značajne razlike u kognitivnom razvoju, ponašanju po pitanju rodnih uloga, rodnim identitetima, psihološkim prilagodbama ili seksualnim preferencijama (Crowl i sur., 2008, 398). Slične nalaze potvrđuju još i meta analiza Biblarz i Stacey (2010), te recenzije istraživanja Manning i sur. (2014), Dempsey (2013) te Qu i sur. (2016). Jedna meta analiza čak dolazi do zaključka kako djeca gej očeva imaju bolje ishode kada je riječ o psihološkoj prilagodbi u odnosu na djecu heteroseksualnih roditelja (Miller i sur., 2017). Istaknuta količina istraživanja ukazuje na to da „djeca iz stabilnih obitelji istospolnih parova nemaju lošije ishode od djece iz ostalih stabilnih obiteljskih struktura“ (Vučković Juroš, 2017, 91). S obzirom na takve zaključke, Vučković Juroš ističe kako je bitno napraviti korak dalje u raspravi prema specifičnim problemima „koji pogađaju obitelji istospolnih parova i LGBT pojedince i utječu na ishode njihove djece, a koje su posljedica upravo institucionalnih nejednakosti i stigmatizacije (Vučković Juroš, 2017). Jasno je kako je ovo vrlo kompleksna tema koja zaslužuje svoje mjesto u raspravama o obiteljskim strukturama, prvo s aspekta osvještavanja da istospolno roditeljstvo ne šteti djeci, a zatim i s aspekta dijaloga o problemima s kojima se takve obiteljske strukture susreću zbog stavova šire zajednice.

3.2.4. Spol, rod i seksualna orijentacija kao bitne odrednice identiteta

Ova se tema fokusira na primjere izdvajanja odrednica identiteta koje su bitne za samoodređenje pripadnika LGBTIQ zajednice.

Udžbenik Sociologije Školske knjige konkretno ističe spol i rod kao izvore identiteta, kasnije dodajući i homoseksualnost kao jednu od stavki u višestrukosti identiteta. Udžbenik Sociologije Profila jednako tako označava spol i rod kao odrednice primarnog identiteta osobe, uz raspravu o politiziranim identitetima, definirajući ih kao one „koji čine stalnu osnovu za djelovanje i kolektivno organiziranje usmjereno na zaštitu ili promicanje prava grupe. Tako rod postaje politizirani identitet u borbi za rodnu ravnopravnost ili politizirani identitet homoseksualaca u borbi za svoja prava“ (Sociologija, 2020, 60). Etika 1 se također bavi spolno-rodnom problematikom i uključuje važnu misao da je „prihvatanje vlastitoga rodnog identiteta ključno za dobrobit mentalnog zdravlja“ (Etika 1, 2022, 133). Iz ovog udžbenika još u cijelosti izdvajam jedan primjer koji se bavi svim trima odrednicama iz naslova ove teme:

Primjerice, osoba je rođena sa ženskim spolnim obilježjima, no u tijeku odrastanja ne osjeća ugodu u ponašanjima koja se u društvu opisuju kao ženska. Ne voli se šminkati, ne zanimaju je aktivnosti poput kuhanja ili čavrljanja s prijateljicama ni izlasci u noćne klubove s kolegicama iz razreda. Nosi odjeću kakvu uglavnom odijevaju njezini muški prijatelji i uživa u punk-glazbi. Ne mašta o princu na bijelom konju niti zamišlja svoju budućnost u ulozima majke i supruge, nego se nakon završetka fakulteta vidi kao uspješna poduzetnica. Povremeno joj neki mladić privuče pozornost, no katkad su joj jednako zanimljive i neke djevojke. Za tu bismo osobu rekli da je njezin spol ženski, a da je po seksualnoj orijentaciji biseksualna. No, kada je riječ o rodnom identitetu, uglavnom se ne prepoznaje u rodnim ulogama (ponašanjima) koje se u društvu smatraju ženskima i očekuju se od žena. (Etika 1, 2022, 133)

Ovaj odlomak sam izdvojio jer uspješno ujedinjuje spol, rod i seksualnu orijentaciju kao bitne odrednice identiteta i to radi na način koji je otvoren različitosti i odstupanju od raširenih društvenih normi i očekivanja. Ovakvi konkretni primjeri su važni jer daju priliku mladima da se potencijalno u njima prepoznaju i da shvate da su njihovi osjećaji po pitanju rodnih uloga i seksualne orijentacije potpuno legitimni. Autori još jasno napominju kako „razlike u slučajnim obilježjima identiteta poput ovih ne mogu biti opravdanim kriterijem na temelju kojeg nekoga možemo smatrati manje vrijednim ili mu uskraćivati prava i slobode“ (Etika 1, 2022, 134), čime se ujedno jasno zauzima stav kako bi osobni odabiri po pitanju identiteta trebali biti zaštićeni. S druge strane, udžbenik Psihologije u svom sadržaju uključuje lekciju o identitetu, no ta lekcija nigdje ne spominje niti rodne različitosti niti seksualnu orijentaciju kao bitne odlike identiteta mladih osoba, što je u teorijskom uvodu rada objašnjeno kao bitan marker različitosti. Prema istraživanju GLSEN-a, LGBTQ učenici su u školi u najvećoj frekvenciji maltretirani i napadani upravo na temelju seksualne orijentacije i rodnih izričaja (Kosciw i sur., 2020, 27). Zbog svoje

seksualne orijentacije je preko dvije trećine LGBTQ učenika u školi doživjelo verbalno, a jedna četvrtina i fizičko zlostavljanje, dok je zbog svog rodnog izričaja preko pola LGBTQ učenika doživjelo verbalno, a jedna petina i fizičko zlostavljanje (Kosciw i sur., 2020, 27). Takvi zabrinjavajući podaci bi mogli dovesti do zaključka kako se među općom školskom populacijom seksualna orijentacija i rodna problematika percipiraju kao vrlo bitne odrednice identiteta, s obzirom na to koliko često su meta zlostavljanja i koliko se na njih obraća pažnja. Do toga dolazi zbog neznanja i vlastitih nesigurnosti, gdje jedan od koraka prema inkluziji i sigurnijoj okolini mora biti kvalitetnija edukacija i pozitivne reprezentacije rodnih i seksualnih različitosti u udžbenicima, uz naravno druge faktore poput o toj temi obrazovanih i otvorenih školskih djelatnika. O iskustvima mladih LGBTIQ osoba u kontekstu Republike Hrvatske imamo podatke iz vrlo recentnog istraživanja. To istraživanje je provedeno u dvije etape, prvo kroz kvantitativno istraživanje online anketom, a zatim i kvalitativno istraživanje s pomoću fokusnih grupa (Štambuk, 2022, 6). Prolazilo se kroz teme poput zastupljenosti LGBTIQ tema tijekom obrazovanja, otvorenosti u izražavanju vlastitog LGBTIQ identiteta tijekom obrazovanja te iskustva nasilja zbog LGBTIQ identiteta tijekom obrazovanja (Štambuk, 2022, 9). Rezultati su pokazali kako je „čak 41% (97) sudionika/ica imalo osjećaj da se njihov LGBTIQ identitet nikada ne poštuje niti se uvažava, a njih 28% (73) nikada se nije osjećalo sigurno kao LGBTIQ osoba tijekom srednje škole“ (Štambuk, 2022, 24). Što se tiče nasilja, „61% (157) sudionika/ica barem je jednom doživjelo verbalno nasilje zbog svog LGBTIQ identiteta, a čak 45% (115) sudionika/ica takvu je vrstu nasilja doživljavalo više puta ili često“ (Štambuk, 2022, 35). Jasno je kako je srednja škola vrlo osjetljiv i često težak period za osobe koje bi htjele otvoreno iskazivati odrednice svog identiteta koje ih čine specifičnima. Uzimajući sve pronalaskе u obzir, smatram da je ova tema nedovoljno zastupljena i zanemarena u većini analiziranih udžbenika, te se u osvještavanju teme ističe udžbenik Etike, gdje je ona obrađena inkluzivno prema rodnim manjinama, ali ne smijemo zaboraviti da je ipak riječ o izbornom predmetu.

3.2.5. Osvještavanje predrasuda i diskriminacije prema LGBTIQ zajednici

Ova se tema bazira na prikazima povijesnih i sadašnjih predrasuda i diskriminacije s kojima se LGBTIQ pojedinci suočavaju, s fokusom na sve pojedince koji sačinjavaju kraticu LGBTIQ.

Kako držim da je veliki razlog diskriminacije i predrasuda prema LGBTIQ zajednici čisti strah koji proizlazi iz neznanja, tako je neupitna važnost osvještavanja sfera života u kojima do toga dolazi, kako bi ti oblici diskriminacija i predrasuda izašli na vidjelo i kako bi se dalo do znanja s čime se pripadnici LGBTIQ zajednice suočavaju. Poveznicu sam pronašao kroz više udžbenika, koji manje ili više uspješno i detaljno rade na takvom osvještavanju predrasuda i diskriminacije. Po pitanju inkluzije LGBTIQ zajednice u svrhu osvještavanja predrasuda i diskriminacije, povijesni udžbenici u više situacija ističu osobe homoseksualne orijentacije kao žrtve nacističkog režima, ali i povijesni pogled na homoseksualnost kao na grešnost ili bolest koju se liječilo na nehumane načine. Ističem vidljivost kao pozitivan aspekt, ali se osobe homoseksualne orijentacije ostavlja u domeni ranjivosti ako se na njih gleda samo kao na žrtve. Udžbenik Psihologije Školske knjige govori o seksualnoj orijentaciji kao jednom mogućem izvoru predrasuda i diskriminacije (Psihologija, 2022). Autori nadalje ističu kako „i dalje postoje negativna stajališta prema osobama homoseksualne orijentacije koja se iskazuju govorom mržnje, verbalnim, fizičkim i seksualnim nasilje, odbacivanjem, otežavanjem pristupa javnim uslugama te na druge protuzakonite načine“, što je „izraz homofobije, straha, netrpeljivosti i mržnje prema osobama homoseksualne orijentacije, i heteroseksizma, stajališta prema kojem je heteroseksualnost jedini ispravan oblik seksualne orijentacije“ (Psihologija, 2022, 137). Ovdje smatram bitnim izričito isticanje pojmova homofobija i heteroseksizam, pogotovo zbog činjenice da je ovo jedini slučaj u svim analiziranim udžbenicima da se pojam heteroseksizam spominje i definira, iako je vrlo prisutna pojava u životima LGBTIQ zajednice ako uzmemo u obzir ranije dane rezultate o zlostavljanju na temelju seksualne orijentacije. Autori udžbenika Etika 3 u raspravi o diskriminaciji nabrajaju njene različite oblike, među kojima se nalazi i diskriminacija na temelju spola i roda te seksualne orijentacije (Etika 3, 2022). Iako je takve primjere vrijedno izdvojiti i zabilježiti, ovu temu pokrivaju vrlo površno, ne ulazeći u razloge ili daljnju diskusiju o tome zašto dolazi do takve stigmatizacije i etiketiranja. Autori udžbenika Etika 2 rade taj nužni korak dalje u dizajnu jedne aktivnosti za učenike, citirajući suca Ustavnog suda Južnoafričke republike: „U slučaju homoseksualaca, povijest i iskustvo nas uče da zastrašivanje dolazi ne samo iz siromaštva ili nemoći, nego iz nevidljivosti“ (Etika 2, 2022, 125). Kroz ovu aktivnost se učenike aktivno potiče na kritičko promišljanje o razlozima isključivanja osoba homoseksualne orijentacije iz ljudskih prava tijekom povijesti, kao i vrednovanje situacije u suvremenom društvu. Koliko god smatram ovakvu aktivnost kvalitetnom, mora se primijetiti isključivi fokus na osobe homoseksualne

orijentacije, što je slučaj kod velikog broja primjera u kojima se LGBTIQ zajednica spominje kroz sveukupnost udžbenika. Proširenje reprezentiranosti je također bitno zbog toga što su LGBTIQ mladi u hrvatskim srednjim školama dali do znanja kako bi im pomogla veća zastupljenost LGBTIQ tema i prikaza života LGBTIQ osoba u nastavnim materijalima kao izvor podrške tijekom njihovog obrazovanja (Štambuk, 2022). Takav traženi izvor podrške pomaže u rušenju predrasuda i čini još jedan razlog za istraživanje ove teme. Nadalje, u udžbeniku Etika 2 imamo primjer gdje se pripadnici LGBT pokreta za ljudska prava definiraju kao predani „ostvarenju i zaštiti prava osoba neheteroseksualne orijentacije“ (Etika 2, 2022, 85), što nije prihvatljiva definicija ako se koristi akronim LGBT koji uključuje transrodne osobe, jer ono što definira transrodne osobe jest rodni identitet koji nije u skladu s tradicionalnim spolno uvjetovanim rodnim ulogama. Neheteroseksualnost može biti dio njihovog identiteta, ali i ne mora, s obzirom na to da jednako tako mogu raznih seksualnih orijentacija, bilo to heteroseksualni, biseksualni, aseksualni ili nešto drugo na spektru seksualnosti. Takav primjer zapravo pokazuje nedostatak razumijevanja značenja kompletnog akronima i djeluje isključujuće prema neizostavnom dijelu te zajednice. Slična greška se ponavlja i u udžbeniku Etika 1 gdje se spominje kako su „LGBTIQ pokreti najzaslužniji za ostvarenje zakonske ravnopravnosti osoba različitih seksualnih orijentacija“ (Etika 1, 2022, 136). To samo po sebi nije netočna izjava, ali iznimno ograničava djelovanje takvih pokreta, pogotovo ako se koristi prošireni akronim LGBTIQ, koji je nemoguće svesti samo na različitost seksualnih orijentacija. Sve se to slaže s mojom ranijom pretpostavkom da je proširivanje naslova dalje od kratice LGBT vjerojatno nepotrebno u sklopu ovog istraživanja, s time da se najčešće čini i da bi fokus na kraticu LGB bio dovoljan za analizu većine pročitano materijala. Pitanje interseksualnih osoba se otvara samo jednom, definirajući ih kao osobe čija se „spolna i reproduktivna tjelesna građa ne uklapa potpuno u uvriježene definicije muške i ženske anatomije“ (Etika 1, 2022, 134). Ujedno se učenicima predstavljaju vrlo zanimljiva pitanja poput: „Trebali li medicinskim putem ukloniti obilježja jednog spola? Prema kojem kriteriju odlučiti koji će se spol zadržati, a koji ukloniti? Tko ima moralno pravo donijeti takvu vrstu odluke i gotovo nepovratno odrediti identitet druge osobe?“ (Etika 1, 2022, 134). Ovo su pitanja na koja je nemoguće dati jednostavne točne odgovore, zahtijevaju puno promišljanja, i što je potencijalno najbitnije, potiču diskusiju u temi koja je inače gotovo kompletno zanemarena, što je najjasnije u udžbenicima Biologije koji u svojim opsežnim raspravama o seksualnosti u potpunosti ignoriraju i zaobilaze interseksualne osobe. Slična je situacija i sa zadnjim slovom u LGBTIQ kratlici, to jest

sa *queer/questioning* osobama. Pojam *queer* se spominje jedino u objašnjavanju LGBTIQ kratice, i to kao „osobe, osobine, pokrete, politike ili radnje koje su neheteroseksualne“ (Etika 1, 2022, 137). *Questioning* osobe se pak nigdje ne spominju u analiziranim udžbenicima. Problem je što autori opet u startu tvrde da se „kraticom LGBTIQ imenuju različite neheteroseksualne orijentacije“ (Etika 1, 2022, 137), što je opet definicija koja pokriva samo jedan dio zajednice i ne predstavlja ovu temu na pravi način. Teško je boriti se protiv diskriminacije i isključivanja kada je sama polazišna definicija upravo takva. Zaključno za ovu temu bih rekao da se osvještavanje predrasuda i diskriminacije zbiva površno, a i kada do toga dolazi, fokus je na samo jednom dijelu te zajednice.

3.2.6. Učvršćivanje/borba protiv rodno stereotipnih uloga i podjela

Ova tema analizira poglede autora udžbenika na rodne uloge i podjele, gdje prevladava učvršćivanje stereotipnih i zastarjelih pogleda koji štete LGBTIQ zajednici, uz određene pokušaje osvještavanja tih stereotipizacija u manjem broju udžbenika.

Kroz prolazak udžbenika postalo je jasno kako su stereotipne rodne uloge i podjele još uvijek dominantne u opisu suvremenog društva, što je u skladu s nalazima istraživanja koji pokazuju „kako je u našoj kulturi još uvijek prisutan jak utjecaj tradicionalnih normi vezanih uz rodne uloge koji se prvenstveno očituje u spremnosti na rodno neravnopravno postupanje“ (Kamenov i sur., 2011, 195) i da su u Hrvatskoj „rodne uloge još uvijek dominantno tradicionalne“ (Tomić-Koludrović i Lončarić, 2007, 69). Istraživanje Kamenov i suradnica pokazuje da su osobe koje imaju tradicionalnije stavove prema rodnim ulogama sklonije ograničavanju prava homoseksualnih parova da postanu roditelji (Kamenov i sur., 2019). Takvi nalazi osvještavaju činjenicu da su tradicionalni i stereotipni pogledi na rodne uloge prediktor negativnih stavova prema ljudskim pravima LGBTIQ zajednice, što znači da zaslužuju mjesto i u ovom istraživanju, pogotovo kada uzmemo u obzir rodne manjine koje su dio LGBTIQ zajednice i ne pripadaju u sliku tradicionalnih pogleda na rodne uloge. Udžbenik Psihologije Školske knjige kao primjer psihološkog fenomena projekcije koriste „muž varalica sumnja da ga žena vara“ (Psihologija, 2022, 133). Za potrebe te anegdote je kompletno nepotrebno isticanje uloga kao što su muž i žena jer bi primjer jednako funkcionirao s rodno neutralnim pojmovima, umjesto da se oslanja na rodne

stereotipe. U promicanju tradicionalnih rodni uloga prednjači udžbenik Vjeronauka Životu ususret. Kroz svoju tvrdnju – „čovjek, slika Božja, jest muško i žensko“ (Životu ususret, 2020, 14) – autori ovog udžbenika iz svojih definicija isključuju dio populacije koji se u njoj ne bi prepoznao. Takvi stavovi su u skladu s istraživanjima koja su pronašla kako je religioznost odrednica negativnih stavova prema osobama homoseksualne orijentacije (Huić i sur., 2015, 113). Kroz druge udžbenike se također protežu podjele i definicije iz kojih se može iščitati borba za ravnopravna ljudska prava samo po pitanju spola, što ignorira rodne manjine koje ne spadaju u tradicionalnu muško-žensku dihotomiju i njihova prava. Autori Profilovog udžbenik iz Sociologije u raspravi o društvenim položajima pišu kako „dio pripisanih položaja dobivamo rođenjem i nepromjenjivi su“ (Sociologija, 2020, 30), za što se kao primjer daje pripisani položaj sina. Kasnije se spominje kako se statusi pripisani rođenjem ponekad mogu promijeniti, za što je „ekstreman slučaj promjena spola kod transrodnih osoba“ (Sociologija, 2020, 31). To znači da je promjena te uloge nemoguća osim u ekstremnim slučajevima, čime se u potpunosti ignoriraju osjećaji i motivacije transrodnih osoba te ih se stigmatizira kao izuzetke na samom kraju spektra društva, dok se s druge strane tradicionalne uloge predstavljaju kao društvena norma i standard. Povijesni udžbenici se temom rodni uloga bave relativno površno, generalno govoreći o podjeli poslova među muškarcima i ženama u povijesnim društvima, spominjući neravnopravnost na tom području kroz cijelu povijest.

Pozitivni primjer osvještavanja stereotipizacije rodni uloga su rjeđi, ali ih nesumnjivo vrijedi detektirati i zabilježiti. Udžbenik Povijesti Tragovi 4 tako ističe perpetuiranje rodni stereotipa na primjeru hrvatskog rječnika, gdje je „muškarac definiran kao „odrasla osoba muškog spola: muško“, bez dodatnih objašnjenja. Žena je definirana znatno opširnije“, uključujući kao „bračni drug ženskog spola“ (Tragovi 4, 2022, 396). Udžbenik Sociologije Školske knjige o rodni ulogama govori sljedeće: „Osim očekivanog ponašanja koje rodne uloge nameću, one nam isto tako govore i o društveno konstruiranom odnosu među spolovima, koji je i dalje najčešće nejednak“ (Sociologija, 2020, 77). Autori na primjeru dječjeg odjela u knjižarama dodatno pojašnjavaju kako se te rodne uloge nameću: „Odjel za djevojčice tako će i dalje najčešće nuditi knjige i crtiće o princezama ili vilama te se tijekom njihova odgoja više pozornosti posvećuje kosi, odjeći, lijepom ponašanju, umiljatosti i nježnosti. Na odjelu za dječake pak češće ćemo pronaći knjige i crtiće o čudovištima, autićima ili superjunacima koje potenciraju njihovu snagu, moć i agresivnost“ (Sociologija, 2020, 78). Odlično se primjećuje koliko su rodne uloge jasno određene

i odvojene već od ranog djetinjstva, što samo dodatno pokazuje koliko prepreka postoji u rušenju stavova koji su toliko duboko ukorijenjeni u društvu, što ujedno znači da ima i puno prepreka u prihvaćanju osoba koje svoj identitet ne ostvaraju kroz takve tradicionalne uloge. Unatoč pokojem izdvojenom pozitivnom primjeru, sveukupna slika po ovom pitanju ostavlja dojam da u udžbenicima postoji puno mjesta za napredak i dug put do rušenja duboko ukorijenjenih tradicionalnih pogleda na rodne uloge, kao što je slučaj i na razini cjelokupnog hrvatskog društva.

3.2.7. Udžbenici na putu prema većoj inkluzivnosti

U zadnjoj temi analize izdvojeni su prikazi inkluzije LGBTIQ zajednice koji mogu poslužiti kao primjeri budućim autorima udžbenika u uključivanju LGBTIQ tematike u svoje udžbenike.

Prošla istraživanja o vidljivosti LGBTIQ tematike u Hrvatskoj i regiji su pokazala nezavidnu razinu uključenosti takve tematike, stoga smatram da su ovi primjeri, koji uključuju jasne definicije i jasnu vidljivost manje zastupljenih pripadnika LGBTIQ zajednice, bitni u našem specifičnom kontekstu, iako bi se u sklopu istraživanja, primjerice, u ranije spomenutom norveškom kontekstu možda činili kao kompletno regularni i ne pretjerano vrijedni isticanja. Započinjem s primjerom iz udžbenika Sociologije Školske knjige koji u svojoj diskusiji roda i spola vrlo jasno izdvaja transrodne osobe kao „osobe čiji rodni identitet nije u skladu sa spolom predviđenim rodnim ulogama“ (2021, 77). Takve jasno određene definicije su bitne za bolje razumijevanje i edukaciju mladih. Iduće primjere nalazim u udžbeniku Etika 1 koji pokazuje inkluzivnost prema najširem dijelu LGBTIQ zajednice, definirajući svako slovo u toj kratici i uključujući transrodne, interspolne, biseksualne i aseksualne osobe, gdje se aseksualnost definira kao „nepostojanje privlačnosti ni prema jednom spolu i doživljaj spolnih odnosa kao nevažnih za sreću u svom životu“, ali se ističe da „ih to ne sprečava u ostvarenju iskrenih i emocionalnih odnosa s drugim ljudima“ (Etika 1, 2022, 135). Zanimljivo je da je to jedini slučaj kada moj odabir kratice LGBTIQ nije bio dovoljan da pokrije tematiku iz udžbenika. Autori svaku od istaknutih seksualnih orijentacija definiraju i ističu predrasude s kojima se suočavaju. Po pitanju transrodnosti se dodaju vrlo bitne misli koje se moraju istaknuti kako bi se suzbile tradicionalne predrasude:

S medicinskog stajališta nužno je istaknuti da transrodnost nije bolest, dok je s etičkog stajališta važno naglasiti da ona nije moralno neispravna niti postoji išta u takvu doživljaju svog rodnog identiteta što bi

zahtijevalo moralnu osudu. Štoviše, u stvarnosti je odnos transrodnosti i bolesti upravo suprotan. Moralno osuđivanje okoline, društveno odbacivanje transrodnih osoba i uvjeravanje da je riječ o bolesti, u transrodnih osoba, kao i u svakoga drugoga, narušavaju mentalno zdravlje i mogu dovesti do štetnih posljedica, poput poremećaja ili bolesti. (Etika 1, 2022, 134)

Profilov udžbenik Povijesti za treće razrede je pak specifičan u korištenju naziva LGBTQ+ „koji obuhvaća sve oblike spolnih i rodni manjina koji su obespravljeni i diskriminirani“ (Zašto je povijest važna? 3, 2020, 228). Takvo definiranje pokazuje primjereno poznavanje tematike od strane autora i otvorenost k obuhvaćanju i spolnih i rodni manjina, što u ranije izdvojenim definicijama nije bio slučaj, te je jedino takvo inkluzivno korištenje kratice kroz sve udžbenike obveznih predmeta koji su bili dio analize. Ovakve pozitivne primjere dodatno naglašavam zbog nalaza istraživanja da se učenici koji se u školi osjećaju sigurno i podržano imaju bolje obrazovne ishode, a LGBTQ učenici koji imaju LGBTQ povezane školske resurse smatraju svoje iskustvo u školi boljim, a bolji im je i akademski uspjeh (Kosciw i sur., 2020, xxi). Konkretnije, LGBTQ učenici u školama s inkluzivnim kurikulumom su ostvarili više prosjeke ocjena od učenika u školama bez inkluzivnog kurikuluma, a ujedno su pokazali i veće akademske ambicije u vidu visokoškolskog obrazovanja (Kosciw i sur., 2020, 75). To apostrofira koliko je učenicima reprezentacija bitna i koliko borba za inkluzivnost i prihvaćanje znači, te zašto o LGBTIQ tematici svi učenici trebaju čitati. LGBTIQ učenicima to pomaže u boljem osjećaju pripadnosti i prihvaćanja zbog reprezentacije, a ostali učenici se obrazuju o problemima s kojima se LGBTIQ zajednica susreće i promiče se poštovanje i razumijevanje LGBTIQ osoba općenito. To se vidi iz nalaza da su LGBTQ učenici u školama s inkluzivnim kurikulumom osjećali kako ih njihovi kolege iz razreda znatno više prihvaćaju (Kosciw i sur., 2020, 75). Ako udžbenik kao školski resurs može LGBTIQ učenicima barem djelomično, uz primjereno obrazovane školske djelatnike, pomoći u tome da se u školskoj okolini osjećaju sigurnije i prihvaćenije tako što ostalim učenicima razbijaju predrasude i pomažu u usvajanju potrebnog znanja, te ih potencijalno dodatno motivirati na rad, takvu priliku se ne smije odbaciti. Ipak, iz ranije navedenog je jasno kako je izdvojen mali broj kodova i primjera, što pokazuje da je još dalek put do uključivanja i vidljivosti LGBTIQ tematike i zajednice u hrvatske srednjoškolske udžbenike na razini koja seže dalje od površnosti.

4. Zaključak

Provedeno je istraživanje kroz svoj kvantitativni dio analize dalo uvid u generalno slabu reprezentiranost LGBTIQ zajednice u srednjoškolskim udžbenicima, dok je kvalitativni dio analize, kroz dublji uvid u način pozicioniranja autora udžbenika prema LGBTIQ zajednici i temama, velikim dijelom pokazao praksu isključivanja i ignoriranja LGBTIQ zajednice i tema. Nemoguće se oteti dojmu da se situacija nije značajnije poboljšala u zadnjih deset godina, otkad je zadnje slično istraživanje provedeno, s obzirom na prevalentnost prikaza stereotipnih rodnih uloga i podjela te represiju seksualnosti kao bitnog dijela osobnog identiteta, a LGBTIQ zajednica se, kada je reprezentirana, često svodi na njen LGB dio, uz zanemarivanje ostalih. S druge strane, u određenom broju udžbenika je vidljiv otvoreniji pogled na seksualnost mladih, uključenost istospolnih obitelji u raspravu o obiteljskim strukturama i osvještavanje određenih predrasuda. Najveći problem koji proizlazi iz cjelokupne situacije je činjenica da najotvoreniji i najinkluzivniji pogled na LGBTIQ tematiku imaju udžbenici iz Etike, što znači da se najviše rasprava otvara na predmetu koji, s obzirom na sveukupnu srednjoškolsku populaciju, pohađa relativna manjina učenika. Vrlo je pozitivno da program Etike kvalitetnije odrađuje relevantnu tematiku, no sveukupno gledajući, kada bi se udžbenici Etike isključili iz ove analize, rezultati bi bili značajno negativniji. S druge strane, udžbenici Vjeronauka se, kao alternativa etici, ističu u represivnim stavovima po pitanju LGBTIQ populacije, koja je u njihovom sadržaju gotovo potpuno ignorirana. Ovdje je pak pozitivno da su najnegativniji primjeri jednako tako dio izbornoga, a ne obveznoga, predmeta, iako Vjeronauk pohađa značajno veći broj učenika od Etike. Iz ovoga se zaključuje kako je obrađivanje LGBTIQ tematike svedeno većinom na izborne predmete. S obzirom na to da upis izbornih predmeta često ovisi o stavovima i odlukama roditelja, neizbježan je njihov utjecaj na to koju stranu rasprave će učenici slušati kroz svoje obrazovanje. Kada govorimo o obveznim predmetima, oni većinski o tematici raspravljaju površno, ne ulazeći u stvarne razloge koji stoje iza stigmatizacije te zajednice i nedovoljno otvarajući dijalog koji bi rasvijetlio generalno neznanje o LGBTIQ temama u hrvatskom društvu koje do takvih predrasuda i vodi, što znači da je otvoren veliki prostor za napredak, iako se ranije istaknuti pozitivni pronalasci moraju istaknuti kao korak u pravom smjeru i dobra osnova za nastavak rada na vidljivosti LGBTIQ zajednice u hrvatskim srednjoškolskim udžbenicima.

Što se ograničenja istraživanja tiče, ova je analiza najviše bila ograničena u vidu uzorka koji je ovisio o samoj dostupnosti udžbenika. Zbog ustupljenog digitalnog pristupa fokus je bio primarno na dvije izdavačke kuće, što je iz priče isključilo udžbenike drugih izdavača. Također, s obzirom na rezultate, rasprava je nerijetko u centar pozornosti stavljala udžbenike izbornih predmeta kao što su Vjeronauk i Etika, no to je posljedica generalne slabe reprezentacije LGBTIQ tematike u udžbenicima obveznih školskih predmeta. U budućnosti bi stoga vrijedilo uključiti udžbenike više izdavača i potencijalno uvrstiti udžbenike Hrvatskog i stranih jezika, koji ovdje nisu bili dio analize. S obzirom na metodološke nedostatke prijašnjih sličnih istraživanja u regiji, nakana ovog rada bila je ekstenzivnije opisati metodologiju istraživanja kako bi se mogla iskoristiti kao baza za buduća istraživanja na drugim ili novijim udžbenicima. Unatoč tome, i metodologija ovog rada ostavlja prostora za napredak. Kvantitativna analiza je provedena samo deskriptivno, bez dubljih statističkih analiza, te je zapravo samo služila kao svojevrsni uvod u kvalitativni dio analize. Potpoglavlja, koja sam odabrao kao jedinice analize, često variraju u tome koliko se bave LGBTIQ tematikom. Tako je nekad cijelo potpoglavlje u potpunosti okrenuto temama bitnim za ovaj rad, a u nekim potpoglavljima su te teme spomenute samo u prolazu, a na kraju se u brojkama oba takva potpoglavlja računaju jednako. Stoga bi vrijedilo promisliti bi li neke druge jedinice analize bile uspješnije za bolju analizu ove tematike. Kvalitativna analiza je također bila podložna mojim inicijalnim idejama o cjelokupnoj tematici, koje su zasigurno utjecale na finalne teme prikazane u ovom radu. Samoj kvalitativnoj obradi podataka se također moglo pristupiti drugačije, koristeći primjerice analizu diskursa. Ovakav tip analize u budućnosti uvijek ostavlja prostora istraživačima za veliku slobodu u pronalasku obrazaca u udžbenicima i u tvorbi zanimljivih poveznica i tema.

5. Literatura

- Advocates for Youth i sur. (2015). A call to action: LGBTQ youth need inclusive sex education.
- Ajduković, M. i Keresteš, G. (2020). *Etički kodeks istraživanja s djecom*. Zagreb: Nacionalno etičko povjerenstvo za istraživanja s djecom.
- Badanjak, I. (2019). *Izveštavanje portala jutarnji. hr, vecernji. hr i 24sata. hr o LGBT temama* (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu. Fakultet političkih znanosti).
- Baketa i sur. (2021). *Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj: Istraživački izvještaj za 2021. godinu*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Best, A. (2011). Youth identity formation: Contemporary identity work. *Sociology Compass*, 5(10), 908-922.
- Biblarz, T. J., i Stacey, J. (2010). How does the gender of parents matter?. *Journal of marriage and family*, 72(1), 3-22.
- Bijelić, N., i Hodžić, A. (2013). Heteronormativity in secondary schools in Zagreb: Young men wearing make-up, kissing and walking proudly. *Družboslovne razprave*, 29(73), 43-60.
- Blažević, A. P. (2021). *Reprezentacije kulture, klase, rase i roda u udžbenicima engleskoga jezika* [Diplomski rad, Sveučilište u Zadru. Odsjek za sociologiju]. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:236852>.
- Blažić, A. (2016). *Rodna (ne)ravnopravnost u obrazovanju* [Završni rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci]. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:205624>
- Borić, R. (2007). *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Bradshaw, G. (2019). Inclusion in Schools: Gender and Sexual Diversity. *BU Journal of Graduate Studies in Education*, 11(1), 29-32.
- Braun, V., i Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
- Braun, V., i Clarke, V. (2012). *Thematic analysis*. American Psychological Association.
- Braun, V., i Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative research in sport, exercise and health*, 11(4), 589-597.

- Brumen, S. (2012). *LGBT tematika u udžbenicima za srednju i osnovnu školu*. Zagreb: Lezbijska grupa Kontra.
- Crowl, A. i sur. (2008). A meta-analysis of developmental outcomes for children of same-sex and heterosexual parents. *Journal of GLBT family studies*, 4(3), 385-407.
- Cvijović Javorina, I. (2015). Zdravstveni odgoj u hrvatskom školstvu 2012./2013. i građanski neposluh. *Historijski zbornik*, 68(2), 351-364.
- Cyrus, K., i Morrison, C. (2019). APA fact sheet: [Mental Health Facts on Questioning/Queer Populations](#). American Psychiatric Association.
- Dempsey, D. (2013). *Same-sex parented families in Australia*. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.
- Divjak, B. (2020). *Obrazovna reforma općega obrazovanja* [PowerPoint prezentacija]. Ministarstvo znanosti i obrazovanja. <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Vijesti/2020//Prezentacija%20-%20Obrazovna%20reforma%20op%C4%87ega%20obrazovanja%20-%203.%206.%202020..pdf>.
- Đurković, S. (2010). *1 + 1 = 0: Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje Q.
- Fabić, V. (2018). *Stavovi učenika Srednje škole Čakovec prema osobama homoseksualne orijentacije* [Diplomski rad, Sveučilište u Osijeku Josip Juraj Strossmayer. Medicinski fakultet Osijek]. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:152:519083>.
- GLSEN (2011). *Teaching Respect: LGBT-Inclusive Curriculum and School Climate (Research Brief)*. New York: GLSEN.
- Hammarberg, T. (2011). *Diskriminacija na osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Europi*. Strasbourg: Vijeće Europe.
- Hasanagić, J. (2014). Spol i rod. U S. Gavrić (Ur.) *LGBT Čitanka 3: Identiteti, aktivizam, pravo* (str. 12-30). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Huić, A. i sur. (2015). What predicts the willingness of heterosexual persons to behave in a positive or negative manner towards homosexual persons?. *Kriminologija & socijalna integracija*, 23 (2), 110-141. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/162562>.

- Kamenov, Ž. i sur. (2011). Uloga iskustva rodno neravnopravnog tretmana u obitelji u percepciji, stavovima i sklonosti rodnoj diskriminaciji. *Revija za socijalnu politiku*, 18 (2), 195-215. <https://doi.org/10.3935/rsp.v18i2.978>.
- Kamenov, Ž. i sur. (2019). Stavovi heteroseksualnih osoba u Hrvatskoj prema pravu na roditeljstvo lezbijki i gejeva: efekt tradicionalnog stava prema rodnim ulogama. *Revija za sociologiju*, 49 (2), 231-251. <https://doi.org/10.5613/rzs.49.2.5>.
- Kar, S. K. i sur. (2015). Understanding normal development of adolescent sexuality: A bumpy ride. *Journal of human reproductive sciences*, 8(2), 70.
- Karamatić Brčić, M. (2011). Svrha i cilj inkluzivnog obrazovanja. *Acta Iadertina*, 8(1), 39-47.
- Kirby D. i sur. (2007). Sex and HIV education programs: Their impact on sexual behaviors of young people throughout the world. *Journal of Adolescent Health*, 40, 206–217.
- Kosciw, J. G. i sur. (2020). *The 2019 National School Climate Survey: The Experiences of Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, and Queer Youth in Our Nation's Schools. A Report from GLSEN*. Gay, Lesbian and Straight Education Network (GLSEN).
- Livazović, G. i sur. (2015). *Inkluzivni odgoj i obrazovanje u školi*. Sarajevo: Društvo ujedinjenih građanskih akcija.
- Manning, W. D. i sur. (2014). Child well-being in same-sex parent families: Review of research prepared for American Sociological Association Amicus Brief. *Population research and policy review*, 33(4), 485-502.
- Milković, M., i Štambuk, M. (2019). Kako pristupiti mjerenju seksualne orijentacije, spolnog i rodnog identiteta? Preporuke za istraživanja o temama koje se odnose na LGBTIQ osobe. *Revija za sociologiju*, 49(2), 283-304.
- Miller, B. G. i sur. (2017). No differences? Meta-analytic comparisons of psychological adjustment in children of gay fathers and heterosexual parents. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 4(1), 14.
- Moore, S. M., i Rosenthal, D. A. (2007). *Sexuality in adolescence: Current trends*. Routledge.
- [MZOS] Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta RH (2011). *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje*, Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta RH.

- Pranjić, V. (2020). Stavovi učenika škola za medicinske sestre prema osobama homoseksualne orijentacije. *Nastavnička revija: Stručni časopis Škole za medicinske sestre Vinogradska*, 1(1), 40-60.
- Pravilnik o udžbeničkom standardu te članovima stručnih povjerenstava za procjenu udžbenika i drugih obrazovnih materijala (2019). Ministarstvo znanosti i obrazovanja. Preuzeto 10.10.2022. s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_9_196.html.
- Qu, L. i sur. (2016). *Same-sex couple families in Australia*. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.
- Roditelji u akciji i Forum za slobodu odgoja (2016). *Pogled prema različitim obiteljima: Jednoroditeljske, posvojiteljske i dugine obitelji kroz analizu zakonodavstva, osnovnoškolskih udžbenika i formulara*. Zagreb: Udruga Roditelji u akciji – Roda.
- Smestad, B. (2018). LGBT Issues in Norwegian Textbooks: Shared or Fragmented Responsibility?. *NJCIE*, 2(4), 4-20.
- Svjetska Zdravstvena Organizacija Regionalni ured Svjetske zdravstvene organizacije za Europu i Savezni centar za zdravstveno obrazovanje (2010). *Standardi spolnog odgoja u Europi: Okvir za kreatora političkih odluka, obrazovne i zdravstvene institucije i stručnjake*. Koln: Savezni centar za zdravstveno obrazovanje.
- Štambuk, M. (2022). *Iskustva i potrebe mladih LGBTIQ osoba u Hrvatskoj: Izvještaj o rezultatima istraživanja*. Zagreb/Rijeka: Lezbijska organizacija Rijeka "LORI".
- Štulhofer, A., i Hodžić, A. (2003). Seksualna edukacija u školi: što je s Hrvatskom?. *Napredak*, 144(1), 40-52.
- Terry, G., Hayfield, N., Clarke, V., i Braun, V. (2017). Thematic analysis. *The SAGE handbook of qualitative research in psychology*, 2, 17-37.
- Tomac, L. (2021). Holizam ili cenzurizam? Komparativna analiza kurikula četvrtog modula zdravstvenog odgoja. *Odgojno-obrazovne teme*, 4 (1), 23-39. <https://doi.org/10.53577/ooot.4.1.2>.
- Tomić-Koludrović, I., i Lončarić, D. (2007). Promjene rodni uloga u procesima modernizacije: usporedba Austrije i Hrvatske. *Acta Iadertina*, 3, 55-71.
- Underhill K. i sur. (2007). Sexual abstinence only programmes to prevent HIV infection in high-income countries: Systematic review. *BMJ*, 335, 248-260. <https://doi.org/10.1136/bmj.39245.446586.BE>.

- Vučković Juroš, T. (2015). Socijalna isključenost seksualnih manjina u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 22(2), 195-217.
- Vučković Juroš, T. (2017). Usporedba ishoda djece iz obitelji istospolnih i raznospolnih partnera: osvrt na kvantitativne studije provedene na slučajnim reprezentativnim uzorcima. *Revija za sociologiju*, 47 (1), 65-95. <https://doi.org/10.5613/rzs.47.1.3>.
- Zagreb Pride. (n.d.). *Spol, rod i rodni identitet*. <https://zagreb-pride.net/spol-rod-i-rodni-identitet/>.
Pristupljeno 16. rujna 2022.
- Zakon o medicinski potpomognutoj oplodnji NN 86/2012. Preuzeto 10.10.2022. s <https://www.zakon.hr/z/248/Zakon-o-medicinski-pomognutoj-oplodnji>.
- Zakon o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu NN 116/2018. Preuzeto 10.10.2022. s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_12_116_2288.html.
- Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola NN 92/2014 (NN 98/2019). Preuzeto 10.10. 2022. s <https://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola>.
- Zeković, A. (2013). *Crnogorska obrazovna politika i seksualna orijentacija: zastupljenost LGBT tema u školskim programima i udžbenicima*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje.

6. Prilozi

6.1. Prilog 1 - popis udžbenika¹⁰

Školski predmet	Naziv udžbenika	Opis udžbenika	Autori udžbenika	Nakladnik
Biologija	1. BIOLOGIJA 1 ¹¹	<i>udžbenik iz Biologije za 1. razred gimnazije</i>	Gorica Grozdanić, Karlo Horvatin, Željko Krstanac	PROFIL
	2. BIOLOGIJA 1	<i>udžbenik Biologije u prvom razredu gimnazije</i>	Mladen Kerovec, Zlatko Mihaljević, Ivančica Ternjej, Žaklin Lukša, Martina Vidović	Školska knjiga
	3. BIOLOGIJA 1	<i>udžbenik iz Biologije za prvi razred gimnazije</i>	Irella Bogut, Snježana Đumlja, Irena Futivić, Sunčica Remenar	ALFA
	4. BIOLOGIJA 2	<i>udžbenik iz Biologije za 2. razred gimnazije</i>	Vedran Balta, Danijel Škrtić	PROFIL
	5. BIOLOGIJA 2	<i>udžbenik Biologije u drugom razredu gimnazije</i>	Andreja Lucić, Josip Skejo, Marija Heffer, Zorana Sedlar, Senka Blažetić, Damir Bendelja, Žaklin Lukša	Školska knjiga
	6. BIOLOGIJA 2	<i>udžbenik iz Biologije za drugi razred gimnazije</i>	Sunčica Remenar, Mirela Sertić Perić, Fran Rebrina, Snježana Đumlja	ALFA
	7. BIOLOGIJA 3	<i>udžbenik iz Biologije za 3. razred gimnazije</i>	Tamara Čačev, Branka Horvat, Adriana Ivandić, Antonija Korač Šubaša, Mihaela Marceljak Ilić	PROFIL
	8. BIOLOGIJA 3	<i>udžbenik Biologije u trećem razredu gimnazije</i>	Žaklin Lukša, Sanja Mikulić, Damir Bendelja, Mladen Krajačić	Školska knjiga
	9. BIOLOGIJA 3	<i>udžbenik iz Biologije za treći razred gimnazije</i>	Petra Korać, Sunčica Remenar, Valerija Begić	ALFA
	10. BIOLOGIJA 4	<i>udžbenik iz Biologije za 4. razred gimnazije</i>	Tamara Čačev, Gorica Grozdanić, Karlo Horvatin, Željko Krstanac	PROFIL
	11. BIOLOGIJA 4	<i>udžbenik Biologije u četvrtom razredu gimnazije</i>	Damir Bendelja, Ksenija Durgo, Žaklin Lukša, Mirjana Pavlica	Školska knjiga
	12. BIOLOGIJA 4	<i>udžbenik iz Biologije za četvrti razred gimnazije</i>	Petra Korać, Zrinka Pongrac Štimac, Valerija Begić	ALFA
Etika	13. ETIKA 1 – NOVI PUTEVI	<i>udžbenik Etike u prvom razredu srednjih škola</i>	Igor Lukić, Marina Katinić, Marko Zec	Školska knjiga
	14. ETIKA 2 - TRAGOVIMA ČOVJEKA	<i>udžbenik Etike u drugom razredu srednjih škola</i>	Igor Lukić, Marko Zec, Zlata Paštar	Školska knjiga
	15. ETIKA 3 - PRAVCIMA ŽIVOTA	<i>udžbenik Etike u trećem razredu srednjih škola</i>	Igor Lukić	Školska knjiga
	16. ETIKA 4	<i>udžbenik Etike u četvrtom razredu srednjih škola</i>	Igor Lukić	Školska knjiga
Vjeronauk	17. ŽIVOTU USUSRET	<i>udžbenik katoličkoga Vjeronauka za 3. razred srednjih škola</i>	Ivica Živković, Sandra Košta, Nikola Kuzmičić	Kršćanska sadašnjost

¹⁰ Zahvaljujem izdavačima Profil Klett i Školska knjiga na digitalnom ustupljanju svih potrebnih udžbenika njihove naklade

¹¹ Masno su istaknuti udžbenici koji su bili dio analize

	18. GRADIMO BOLJI SVIJET	<i>udžbenik katoličkoga Vjeronauka za 4. razred srednjih škola</i>	Ana Thea Filipović, Ivana Hac, Ivica Živković	Kršćanska sadašnjost
	19. UDŽBENIK ISLAMSKOG VJERONAUKA ZA 4. RAZRED SREDNJE ŠKOLE		Hidajet Hasanović	MIZ
Povijest	20. ZAŠTO JE POVIJEST VAŽNA? 1	<i>udžbenik Povijesti za prvi razred gimnazije</i>	Neven Budak, Miljenko Hajdarović, Vladimir Posavec, Vedran Ristić	PROFIL
	21. TRAGOVI 1	<i>udžbenik Povijesti u prvom razredu gimnazije</i>	Mirela Caput, Karolina Ujaković, Svjetlana Vorel	Školska knjiga
	22. SVIJET PRIJE NAS - POVIJEST 1	<i>udžbenički komplet za Povijest u prvom razredu gimnazije</i>	Mladen Tomorad, Ivana Malus Tomorad, Hrvoje Gračanin, Vjera Brković, Rona Bušljeta	MERIDIJANI
	23. POVIJEST 1	<i>udžbenik iz Povijesti za prvi razred gimnazije</i>	Siniša Bilić Dujmušić, Eva Katarina Glazer, Jelena Jakovljević	ALFA
	24. ZAŠTO JE POVIJEST VAŽNA? 2	<i>udžbenik Povijesti za drugi razred gimnazije</i>	Martina Glučina, Vedran Ristić, Valerija Turk Presečki	PROFIL
	25. TRAGOVI 2	<i>udžbenik Povijesti u drugom razredu gimnazije</i>	Denis Detling, Ivan Peklić, Zdenko Samaržija	Školska knjiga
	26. SVIJET PRIJE NAS - POVIJEST 2	<i>udžbenički komplet za Povijest u drugom razredu gimnazije</i>	Hrvoje Gračanin, Hrvoje Petrić, Mladen Tomorad	MERIDIJANI
	27. POVIJEST 2	<i>udžbenik iz Povijesti za drugi razred gimnazije</i>	Ante Birin, Tomislav Šarljija, Tihana Magaš	ALFA
	28. ZAŠTO JE POVIJEST VAŽNA? 3	<i>udžbenik Povijesti za treći razred gimnazije</i>	Anita Budor Despot, Igor Despot	PROFIL
	29. TRAGOVI 3	<i>udžbenik Povijesti u trećem razredu gimnazije</i>	Igor Artić, Dijana Muškardin, Ivana Santica	Školska knjiga
	30. SVIJET PRIJE NAS - POVIJEST 3	<i>udžbenički komplet za Povijest u trećem razredu gimnazije</i>	Vjera Brković, Rona Bušljeta, Hrvoje Petrić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, Mladen Tomorad	MERIDIJANI
	31. POVIJEST 3	<i>udžbenik iz Povijesti za treći razred gimnazije</i>	Maja Katušić, Stipe Ledić, Ivan Dukić, Miroslav Šašić	ALFA
	32. ZAŠTO JE POVIJEST VAŽNA? 4	<i>udžbenik Povijesti za četvrti razred gimnazije</i>	Miljenko Hajdarović, Vedran Ristić, Nikica Torbica	PROFIL
	33. TRAGOVI 4	<i>udžbenik Povijesti u četvrtom razredu gimnazije</i>	Krešimir Erdelja, Igor Stojaković	Školska knjiga
	34. SVIJET PRIJE NAS - POVIJEST 4	<i>udžbenički komplet za Povijest u četvrtom razredu gimnazije</i>	Jakša Raguž, Dino Staničić, Hrvoje Petrić, Tomislav Brandolica, Nikola Cik, Hrvoje Gračanin, Ivana Pešorda, Ivana Štimac	MERIDIJANI
	35. POVIJEST 4	<i>udžbenik iz Povijesti za četvrti razred gimnazije</i>	Tomislav Anić, Nikica Barić, Ivan Brigović, Stipe Ledić, Ante Nazor, Ivan Samardžija, Petar Bagarić, Tihana Magaš	ALFA
Psihologija	36. PSIHOLOGIJA	<i>udžbenik Psihologije u drugom i trećem razredu gimnazija</i>	Ana Boban Lipić, Ivana Jambrović Čugura, Maja Kolega	Školska knjiga
	37. PSIHOLOGIJA	<i>udžbenik za drugi i treći razred opće gimnazije i treći razred jezične gimnazije</i>	Vesna Rakoci, Ana Ribarić Gruber, Željka Kamenov	ALFA

	38. PSIHOLOGIJA	<i>udžbenik za treći razred prirodoslovno-matematičke, prirodoslovne i klasične gimnazije</i>	Vesna Rakoci, Ana Ribarić Gruber, Željka Kamenov	ALFA
Sociologija	39. SOCIOLOGIJA	udžbenik Sociologije za srednje škole	Zvonimir Bošnjak, Zlata Paštar, Anton Vukelić	PROFIL
	40. SOCIOLOGIJA	<i>udžbenik Sociologije u trećem razredu gimnazija</i>	Vanja Dergić, Filip Čiček, Staša Šoh	Školska knjiga
Politika i gospodarstvo	41. POLITIKA I GOSPODARSTVO	<i>udžbenik u četvrtom razredu gimnazije</i>	Natalija Palčić, Željka Travaš	Školska knjiga
	42. POLITIKA I GOSPODARSTVO	udžbenik iz Politike i gospodarstva za gimnazije	Goran Sunajko, Dario Čepo, Ivo Goldstein	UDŽBENIK.HR
	43. POLITIKA I GOSPODARSTVO	<i>udžbenik za četvrti razred gimnazije</i>	Ana Knežević-Hesky	ALFA

6.2. Prilog 2 – rezultati kvantitativne analize

	Rodne uloge i identiteti (N=24)	Spolnost i seksualnost (N=24)	Seksualna orijentacija (N=13)	Dugine obitelji (N=12)	LGBTIQ pojmovi i terminologija (N=8)	Prava seksualnih i rodnih manjina (N=25)
Biologija 1 ŠK	-	-	-	-	-	-
Biologija 2 ŠK	-	-	-	-	-	-
Biologija 3 ŠK	-	-	-	1	-	-
Biologija 4 ŠK	-	1	-	-	-	-
Politika i gospodarstvo ŠK	-	1	-	-	-	2
Sociologija ŠK	3	-	1	4	1	3
Psihologija ŠK	5	4	2	-	-	-
Etika 1	5	6	3	3	3	4
Etika 2	-	-	1	-	1	6
Etika 3	1	1	1	1	-	1
Etika 4	-	-	1	1	-	3
Biologija 1 Profil	-	-	-	-	-	-
Biologija 2 Profil	-	2	-	-	-	-
Biologija 3 Profil	-	1	-	-	-	-
Biologija 4 Profil	-	-	-	-	-	-
Sociologija Profil	4	1	-	2	1	2
Zašto je povijest važna? 1 Profil	-	-	1	-	-	-
Zašto je povijest važna? 2 Profil	-	-	-	-	-	-
Zašto je povijest važna? 3 Profil	1	1	2	-	1	2
Zašto je povijest važna? 4 Profil	-	-	-	-	-	-
Tragovi 1 ŠK	-	-	-	-	-	-
Tragovi 2 ŠK	-	1	-	-	-	-
Tragovi 3 ŠK	-	-	-	-	-	-
Tragovi 4 ŠK	1	-	1	-	1	1
Gradimo bolji svijet	1	-	-	-	-	1
Životu ususret	3	5	-	-	-	-

6.3. Prilog 3 - teme i kodovi

Strah od seksualnosti mladih

1. Kontracepcija opisana bez ikakvih informacija o tome kako se koristi
2. Pritajeno zalaganje za apstinenciju
3. Seksualni odnosi prikazani kao potencijalna opasnost i rizično ponašanje mladih, mijenjanje partnera promiskuitet
4. Potencijalne opasnosti intimnog ponašanja bez spomena o prirodnom istraživanju seksualnosti
5. Pritisak vršnjaka kao razlog za seksualne odnose
6. Seksualnost kod mladih prikazana kao promiskuitetno ponašanje na koje ih se potiče u suvremenom društvu
7. Seksualnost je samo put do prokreacije
8. Nepotkrijepljena tvrdnja o promicanju promiskuitetnog ponašanja kod mladih
9. Jedini pristup seksualnosti je apstinencija do braka i vjernost u braku
10. Zastrašivanje sa spolno prenosivim bolestima i neželjenom trudnoćom
11. Spolno obrazovanje bazirano na zastrašivanju
12. Neželjena trudnoća i spolno prenosive bolesti kao razlozi za odgovorno spolno ponašanje

Seksualna sloboda

1. Seksualnost je nešto više od same biologije, postoje preferencije i sklonosti koje nas čine onime što jesmo
2. Spolnost ne zahtijeva moralnu osudu
3. Spolnost ili seksualnost kao izrazito bitan dio identiteta koji dolazi u raznim oblicima
4. Korak dalje od pogleda na spolnost kao način za produljivanje vrste
5. Važnost spolnog odgoja i obrazovanja o spolnosti na temelju znanstvenih, a ne vjerskih činjenica
6. Propitkivanje o tome kako se uči o spolnosti
7. Ostvarivanje zadovoljavajućih i sigurnih spolnih iskustava
8. Otvorenost prema odvajanju seksualne funkcije i zadovoljenja spolnih nagona od same reprodukcije
9. Liberalni odnos prema seksualnosti i početku seksualne revolucije
10. Povijesni hippie pokret za seksualnu slobodu

Spol, rod i seksualna orijentacija kao bitne odrednice identiteta

1. Isticanje spola i roda kao bitnih izvora identiteta
2. Homoseksualnost kao odrednica identiteta
3. Lekcija o identitetu nigdje ne spominje niti rodne različitosti niti seksualnu orijentaciju
4. Važnost prihvaćanja različitosti identiteta
5. Vidljivost osoba koje se identificiraju s rodnim ulogama karakterističnima za suprotni spol
6. Prihvaćanje vlastitog rodnog identiteta kao preduvjet za dobro mentalno zdravlje
7. Slučajna obilježja identiteta – rodne uloge i seksualna orijentacija

8. Spol i rod kao odrednice primarnog identiteta osobe
9. Prava u demokratskoj državi na razini spolne i seksualne orijentacije
10. Alan Turing – homoseksualnost kao dio identiteta
11. Promicanje jednakopravnosti pojedinaca s obzirom na spol i rod

Osvještavanje predrasuda i diskriminacije prema LGBTIQ zajednici

1. Isticanje osoba homoseksualne orijentacije kao grupe kojoj su oduzeta osnovna ljudska prava
2. Spolna i rodna nejednakost na konkretnom primjeru u RH
3. Nehumani načini liječenja homoseksualnosti
4. Seksualna orijentacija kao izvor predrasuda i diskriminacije
5. Predrasude i stigme prema osobama različitih seksualnih orijentacija
6. LGBTIQ pokret samo osobe neheteroseksualne orijentacije?¹²
7. Heteroseksizam i homofobija kao oblici diskriminacije
8. Osobe homoseksualne orijentacije kao istaknuta grupa žrtava nacističkog režima
9. Rodna ravnopravnost i izražavanje kao ljudske vrijednosti
10. LGBT pokret definiran kao predan ostvarenju i zaštiti prava osoba neheteroseksualne orijentacije - isključujuće¹³
11. Spol i rod te spolna orijentacija kao kriteriji diskriminacije i napada na ljudsko dostojanstvo
12. Spol, rod, spolna orijentacija su osobna obilježja kod kojih dolazi do neopravdane diskriminacije
13. Jačanje pokreta za spolnu i rodnu ravnopravnost u svim područjima života
14. Učeničko promišljanje uz citat o osobama homoseksualne orijentacije koje su nevidljive i diskriminirane samo zbog onoga što jesu
15. Spol/rod i seksualna orijentacija mogući razlozi diskriminacije pri zapošljavanju i na radnom mjestu
16. Osuđivanje povijesnog i sadašnjeg pogleda na homoseksualnost kao nešto bolesno ili nenormalno
17. Osuđivanje pokreta poput Hoda za život kao udar na ljudska, posebno ženska i manjinska prava
18. Početak parade ponosa – bitno povijesno znanje
19. Osuđivanje kršenja LGBTIQ prava u Mađarskoj
20. Seksualnost kao povijesna odrednica marginalnih skupina – homoseksualnost kao grešnost
21. Osobe homoseksualne orijentacije kao žrtve njemačke genocidne politike
22. Udžbenik Vjeronauka koristi pojam rod, a ne spol
23. Uklanjanje spolne diskriminacije i promicanje rodne jednakosti
24. Etički kodeks škole za strane jezike koji ističe ravnopravnost neovisno o spolno-rodnom identitetu

Prava istospolnih parova i obitelji

1. Nevidljivost istospolnih parova u raspravi o potpomognutoj oplodnji
2. Diskriminacija prema životnim zajednicama koje nemaju drugog izbora

¹² Osvještavaju se razlozi iza LGBTIQ pokreta, no definicija zajednice je kriva

¹³ Jednaki kao i prethodni komentar, kriva definicija LGBT zajednice

3. Medicinski potpomognuta oplodnja samo za parove koji boluju od neplodnosti, ne i parove u istospolnim zajednicama
4. Medicinski potpomognuta oplodnja samo u kontekstu osoba koje imaju zdravstvene poteškoće zbog kojih ne mogu ostvariti roditeljstvo
5. Usko viđenje obitelji kao otac-majka-dijete strukture
6. Odmak od konzervativnog pogleda na obiteljske strukture kroz uključivanje duginih obitelji
7. Obiteljske vrijednosti sežu dalje od tradicionalnih
8. Konzervativne grupe nisu u pravu kada je riječ o razlozima raspada tradicionalnih obitelji i o predrasudama prema novijim liberalnijim obiteljima
9. Inkluzivnost po pitanju bračnih zajednica, isticanje različitosti i nepostojanja jedne ispravne strukture
10. Zakonski okvir i prava istospolnih brakova – isticanje pozitivnih i negativnih primjera
11. Pravni okvir u RH o istospolnim zajednicama
12. Prava osoba neheteroseksualne orijentacije na obiteljsku zajednicu
13. Istanje različitih obiteljskih struktura – nezanemarivanje obitelji istospolnih partnera
14. Prava istospolnih parova na zasnivanje obitelji posvajanjem
15. Diskriminacija u RH prema obiteljima s partnerima istog spola u odnosu na obitelji s partnerima različitog spola
16. Brak kao isključiva, neraskidiva i plodna veza jednoga muškarca i jedne žene – definicija isključiva na više razina
17. Brak temelj obitelji i temeljna zajednica svakog društva – s obzirom na zakonsku regulativu u RH svjesno isključivanje parova koji nisu jedna žena i jedan muškarac
18. Brak kao zajednica jednoga muškarca i jedne žene – jedan muškarac dostatan jednoj ženi i obratno
19. Referendum o ustavnoj definiciji braka kao promjena koja je ograničila ljudska prava u RH
20. Pristup medicinski potpomognutoj oplodnji svima, a ne diskriminiranje na osnovi vjerskih i moralnih uvjerenja
21. Zašto je seksualna orijentacija kriterij pri prosudbi potencijala pojedinca ili para za roditeljstvo
22. Životno partnerstvo i neformalno životno partnerstvo kao oblici bračne nejednakosti u odnosu na bračna prava heteroseksualnih osoba
23. Definicija braka uključuje osobe različitog spola
24. Povijest prava homoseksualnih parova u Danskoj
25. Povijesna presuda kojom se u RH gay paru omogućilo udomljenje djeteta
26. Povijest braka kao zajednice muškarca i žene
27. Povijesni prikaz tradicionalnih obiteljskih struktura
28. Povijesne prekretnice u priznavanju istospolnih zajednica i brakova
29. Zakon o istospolnom partnerstvu

Učvršćivanje/borba protiv rodno stereotipnih uloga i podjela

1. Binarnost spolova, borba za prava ne seže dalje od te dihotomije
2. Ljudska prava samo kroz sferu spola, ne i roda
3. Uključivanje roda uz spol, vrlo površno
4. Rodno stereotipne uloge i odgoj, iako nije izrečeno tako
5. Stereotipne podjele – žene su bolje u ovome, muškarci u onome – produbljuje dihotomiju

6. Stereotipne uloge – muž varalica – nepotrebno je bilo isticanje muž-žena uloga
7. Muškarci bolji u onome, žene u ovome – donekle negirano, iako ne u potpunosti
8. Stereotipna podjela ponašanja između djevojaka i mladića
9. Vrlo općeniti i površni pogled na muškarce i žene kroz njihovu odraslu dob
10. Samoispunjenje kroz pronalazak partnera i zasnivanje obitelji
11. Samo ravnopravnost spolova kao odrednica suvremene borbe za ljudska prava, nevidljivost rodne problematike
12. Tradicionalne uloge muškaraca i žena – nepravda i neravnopravnost
13. Čovjek jest muško i žensko i nije stvoren da bude sam
14. Čovjek kao čovjek muškarac i čovjek žena stvoreni usmjereni jedno na drugo uz potrebu upotpunjavanja i zajedništva
15. Predrasude prema transrodnosti kao nečem ekstremnom
16. Povijesna rodno stereotipna podjela uloga i poslova
17. Prerušavanje u muškarca za potrebe obavljanja posla
18. Preuzimanje različitih rodni uloga u starom Egiptu
19. Brisanje tradicionalnih rodni uloga kroz povijest
20. Povijesna neravnopravnost rodni uloga
21. Povijesne rodne uloge i podjela poslova
22. Istaknuto perpetuiranje rodni stereotipa na primjeru hrvatskog rječnika
23. Temeljna prava muškarca i žene – točno se ističu ta dva pojma bez rodno neutralnih izraza
24. Isticanje stereotipni rodni uloga kroz njihovo konkretno spominjanje

Udžbenici na putu prema većoj inkluzivnosti

1. Neheteroseksualne, transrodne i transseksualne osobe kao društveno marginalizirane skupine – dobre definicije
2. Prava rodni različitosti uz isticanje transrodni osoba – izričito rečeno da nije bolest niti nešto što zaslužuje moralnu osudu
3. Inkluzivnost prema seksualnim orijentacijama – istaknute hetero, homo, bi i aseksualnost (čak korak dalje od već proširene LGBTIQ kratice za koju sam se ja odlučio)
4. Izričito pojašnjavanje svakog slova u kratici LGBTIQ
5. Spominjanje naziva LGBTQ+ kao inkluzivni prikaz obuhvaćanja svih oblika seksualni orijentacija i rodni manjina